

SECȚIUNEA II: INFLUENȚA OSMANLIEI

Cap. I: Considerațiuni preliminare

§ 17. IMPORTANȚA ÎMPRUMUTURILOR. — Acțiunile mutuale între limbile învecinate sînt o necesitate etnică și rezultatele lor sînt de cea mai mare importanță pentru istoricul progresului popoarelor: adeseori cu vorba străină se împrumută și noțiunea corespunzătoare și atunci cernerea și clasificarea acelor elemente exotice pot da indicațiuni prețioase relative la momentele culturale introduse din afară. Cercetările de asemenea natură făcute conform metodei științifice, deși încă foarte puține la număr¹⁾, presintă un interes deosebit nu numai pentru lingvist, dar și pentru istoric și pentru psiholog.

Ast-fel este acțiunea considerabilă de ordine culturală ce limba grăcă a avut-o asupra celei romane și acesteia din urmă asupra tuturor idiomelor moderne. De câtă însemnătate pentru isto-

¹⁾ Weise, *Die griechischen Wörter im Latein*. Leipzig, 1892. Ahlquist, *Die Culturwörter der westfinnischen Sprachen*. Helsingfors, 1875. Brückner, *Die slavischen Wörter im Litauischen*. Weimar, 1877. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Magyarischen*. Wien, 1872 (II ed 1884). lucrare interesantă și metodică, dar care are nevoie, ca toate disertațiunile analoge ale răposatului slavist, de un control riguros sub raportul circulațiunii cuvintelor împrumutate. V. încă Vámbéry, *Die primitive Cultur des turco-tatarischen Volkes auf Grund sprachlicher Forschung erörtert*. Leipzig, 1879 (de utilizat cu multă rezervă).

ria civilizațiunii n'aŭ devenit terminŭ ca *litterae* (διδάσκει „tăblițe“, de unde ar.-pers. defter „registru“), *schola* (σχολή, îndeletnicire) și *scena* (σκηνή, cort) pe de o parte, iar pe de alta *guberno* (κυβερνώ, a cârmui corabia), *machina* (μηχανή, uneltă) și *talentum* (τάλαντον, greutate și monetă)?

Elementul grec s'a propagat până departe în Orient: în Asia, el s'a introdus în idiomele semitice (aramaica, araba), în persiana, turca, arména și georgiana; iar în Europa, același element a îmbogățit gotica, slava, albaneza, româna și limbile romanice.

Förte importante, sub raportul etnologic, pentru popórele din orientul Europei și în special din Balcani, sînt cercetările făcute de Miklosich asupra elementelor slave în româna, maghiara, neo-gréca, albaneza, țigana și turca (precum și influența lexicală a acesteia din urmă asupra idiomelor slave și a celor enumerate), la cari s'adaogă monografiile lui Gustav Meyer asupra contingentelor străine în neo-gréca și în turca.

În această ordine de idei sînt de mare însemnătate culturală elementele slave în limba maghiară: dintr'însele rezultă starea de extremă degradare a Ungurilor¹⁾, când veniră întâia óră în contact cu Slavi. Într'adevăr, slavismele din vocabularul maghiar îmbrățișează o mare parte a vieții sociale, morale și politice a națiunii ungare. Cei mai mulți din acești terminŭ privesc Biserica (32 la număr), Statul și administrațiunea (37), armata (25), agricultura (90), meseriile și unelte (66), casa și părțile-î constitutive (64), apoi fauna (110) și flora (150) etc.

¹⁾ „Die auf der tiefsten Stufe stehenden Magyaren“ Miklosich. *Die slavischen Elemente im Magyarischen*, p. 5.

§ 18. **TURCISME ÎN MAGHIARA.** — Mai interesante pentru noi sînt turcismele în maghiara, al căror număr considerabil a făcut pe Vámbéry să numere această limbă printre idiomele turco-tatare. Aceste turcisme nu datéză negreșit din aceeași epocă, căci afară de împrumuturile de la Pecenegi și Cumanî, absorbiți apoi de Unguri, și afară de influența osmanliei din sec. XVI și XVII, maghiara mai posedă vorbe turce arhaice care au dispărut din osmanlia, dar care se regăsesc în dialectele orientale ale turcei. Aceste împrumuturi primitive par a proveni încă din patria primitivă a Maghiarilor, în partea sudică a teritoriului ugric, unde erau învecinați cu popore turce. De atunci datéză nume de animale ca oroslán „leu“ (araslan), teve „cămilă“ (teve), majom „maimuță“ (maymun), ökör „bov“ (ököz), ürü „berbec“ (ürü) etc. Și tot în acea epocă cad cele câteva elemente iranice ca isten „D-deu“ (izdan), ármány „viclenie“ (ahriman „spiritul răului“), nap „sore, zi“ (nap), vásár „tîrg“ (pers. bazar) și numeralele száz „sută“ (pers. sad) și ezer „mie“ (hezar) ...¹⁾.

§ 19. **TURCISME ÎN LIMBILE SLAVICE ȘI BALCANICE.** În 3 perioade diferite, susține Miklosich, au exercitat Turcii influența lor asupra Slavilor. Mai întâi, în primele secole ale erei noastre, înainte ca triburile slave să fi pornit la apus, și de aceea aceste prime împrumuturi orientale sînt panslavice (vsl. klobuk „pileus“ în raport cu posteriorul serbo-bulg. kalpak; vsl. topor: pers. tabar). A doua perioadă începe cu jumătatea sec. VII, odată cu supunerea Slovenilor de pe malul

¹⁾ Cf. Hunfalvy, *Ethnographie*, p. 174 și Vámbéry, *Ursprung der Magyaren*, p. 265 urm.

drept al Dunării de jos de către Bulgarii turanici și acele câteva vorbe există numai în vechea bulgară sau slavonă bisericească (vsl. črŕitogŕ „thalamus“ în raport cu posteriorul serbo-bulg. čardak). A treia perioadă, cea mai fecundă, începe cu stabilirea definitivă a Turcilor în Europa, pe la mijlocul secolului al XIV-lea.

Afară de acesta, limba rusă a mai încercat o influență special tatară din cauza dominațiunii seculare a Mongolilor asupra Rușilor, care au luat de la dînșii o parte a organizațiunii lor politice: kazna „visterie“ (tat. hazna), čin „rang“ (tat. ordine), yam „poștă“, denŕgi „ban“ (damga „semn“), yarlyk „diploma Hanului dată cnézu-lui“, yasak „tribut în pie“ (tat. lege), yasaul „ofițer“ (tat. intendent) etc.

În idiomele balcanice turcismele sînt reprezentate cam în aceeași proporțiune și ating cam aceeași sferă de noțiunii. În raport cu limba română, ele sînt și mai bogate în elemente orientale, din cauza contactului direct și mai îndelungat cu Turcii ¹⁾. Împrumuturile coincid obicînit în toate aceste idiome și numai rare-ori revine vr'un turcism propriu uneia dintr'însele. Ele figurează mai ales în poesia populară balcanică, în special în cea neo-grécă (indexul lui Passow conține un întreg vocabular). O privire quanti-

¹⁾ Relevăm de sub litera A, din monografia lui Miklosich, călî-va terminî comunei idiomelor balcanice, dar lipsind limbel române: *ačik*, deschis, *ada*, insulă, *aigyr*, armăsar, *altym*, aur și galben (monetă), *aslan*, leu etc. Bulgara și neo-gréca sînt tot atât de avute în turcisme (dacă nu și mai bogate) ca limba română. Iată câteva exemple împrumutate din glosarele adaose de Dozon și Passow la colecțiunile lor de cîntece populare (exemple care lipsesc românesce): *aganym*, mon maître: *alen*, rouge; *aralıa*, blessé; *ağyr*, écurie; — *αβάνι*, platanus; *αβούλι*, conventus. *αίρετι*, animus; *αχρί*, meretrix; *καρσι*, calix rosae; *καμπέρι*, telonium; *καρσοβί*, bomba; *καβούρι*, sepulcrum.

tativă asupra acestor ingrediente osmanlii, cât privește peninsula balcanică, o prezintă *grosso modo* monografia lui Miklosich, lipsită însă de orî-ce indicațiune cronologică sau teritorială. Limba bulgară și cea neo-grécă (ca și macedo-româna) nici n'aû fost încă serios studiate sub raportul lexical și în special al elementului oriental. Din cauza acestor lacune, un studiu comparativ nu e cu putință în starea actuală a lucrurilor. Totuși, în această lucrare, am ținut pre-tutindenea sémă de formele paralele balcanice, întru cât aû ajuns la cunoștința noastră.

Cap. II: Elementul fonetic

§ 20. ALFABETUL TURC. — Turcii adoptând alfabetul arab prea complicat pentru sunurile osmanliei, aû simplificat o serie de nuanțe fonetice necunoscute ei. Acele finețe și asperități ale limbei arabe — diferite sunuri pentru *s* și *z*, aspirațiunii dure și articulațiunii guturale — aû fost atenuate sau reduse la uniformitate în gura osmanliului.

Ast-fel, cei trei *s* ai noului alfabet (*sa*, *sin* și *sad*) s'aû confundat în osmania într'unul singur și tot așa în turcismele românesci (cf. saftea, sabur); dacă unele vorbe cu *sad* inițial aû tendența de a evolua în românesce către *z*, acesta este un fenomen cu totul modern: *zalhana*, *zaraf*, *zof* s'aû dezvoltat din *salhana*, *saraf*, *sof* (ca turc. *zümbül* din *sümbül*, *zürna* din *sürna* și ca ngr. ζάχαρι din σάχαρι, ζαφερί din σαφερί).

Cei trei *z* proprii arabei și anume *zal* (*zaherea*, *huzmet*), *za* (*zarif*, *nazar*, *haz*), și *zad* (*zaif*, *huzur*, *havuz*) s'aû identificat în gura os-

manliului cu propriul său *ze* (ex. zevzec), ce corespunde lui *z* al nostru, și aceeași uniformitate se constată firesc în împrumuturile corespunzătoare, cum arată exemplele citate.

Cei doi *t*, lin (tinichea) și dur (taraf, tacâm), se rostesc deopotrivă, numai că cel din urmă are deja în osmanlia tendința de a se apropia de *d*: dalac, dandana, darac. Din contra, *d* turc e înlocuit în dialectele orientale cu *t* și tot așa în rostirea vulgară a osmanliei, precum odinioară în graiul cuman.

Cei doi *h* proprii arabei, și anume *ha* dur sau tare aspirat (hac, halva) și *ha* gutural, impus de Mauri și limbei spaniole și transcris de alții *kh* sau *χ* (ħabar, mahmur), sună turcesc absolut ca propriul lor *he*, lin sau ușor aspirat (hayde). Cât privește sonul specific arab *'ain*, el n'are în turcesc nici o valoare fonetică și se redă obișnuit în transcriere printr'un apostrof: *'akyde* și *'akaret* devin românește *acadea* și *acaret*.

Sonurile guturale *kaf* (transcris și *q*) și *ghain* (transcris și *gh*), nu suferă nici o schimbare în românește: *capac*, *bacal*, *bardac* — *aga*, *baga*; dar cel din urmă are deja în osmanlia tendința de a se atenua sau omite între două vocale sau înaintea unor liquide (ca și ngr. 72): *ya(g)urt*, *ya(g)ma*, *tu(g)ra*. Sonurile palatale *kief* (transcris și *k*) și *ghief* urmăresc după aceeași normă: *cherem*, *chibrit*, *berechet*, *ciurechiu* — *gherdan*, *ghiulea*.

Sonul specific turc (care exista și în cumana) *sagyr nun* sau *n* mut, transcris *ñ* și rostit nasal, se confundă în turcismele românești cu simplul *nun* sau *n* propriu-zis: *bimbașa* (archaic: *binbașa*), *ienibahar*, *ienicer*.

Cu modul acesta, eliminându-se sonurile spe-

ciale arabeî (doi *s*, trei *z* şi doi *h*), sonul propriu persianeî *ža* sau *j* românesc, care mai că nu figurază în turcismele noastre ca şi nasala turcăscă *ñ*, acele 33 de caractere ale alfabetului arab se reduc în realitate la 24 şi chiar la 21 (dacă nu se ţine seamă de vocalele fluide). Alfabetul, ast-fel simplificat, e comun turceî, arabeî şi persianeî; ba limba vulgară reduce chiar la 18 (unificând sonurile dublului *t*, *g* şi *k*) numărul caracterelor primitive ale osmanliei şi anume (după ordinea alfabetului turcesc): *b p t ğ ě d r z s ş g f k l m n v h* (la cari adăogăm varianta guturală *h* şi semi-vocala *y*).

Numai aceste sunuri primitive sînt de ținut în seamă, când e vorba de a se studia fonetica turcismelor în limba română. Celelalte subtilităţi fonetice sînt exclusiv proprii arabeî şi deci necunoscute osmanliei şi idiomelor influenţate de dînsa¹⁾.

§ 21. FONETICA ÎMPRUMUTURILOR. — După aceste observaţiuni preliminare trecem la studiul fonetic al turcismelor române.

Răposatul Rudow a făcut cel dintăi o serie de observaţiuni asupra foneticeî împrumuturilor orientale (la sfîrşitul adaoselor sale la ale mele Elemente turcesci). Din nenorocire, nu numai că acel tabloû fonetic e plin de erori, autorul admiţînd vorbe de altă origine de cât cea turcăscă, dar ceea ce este mai grav, nu stabileşte

¹⁾ Transcripţiunea acestor caractere e făcută mai ales după Zenker: *y* reprezintă în acelaşi timp semi-vocala *i* (*yad*, *bey*) şi sonul obscur *i* (*agyrlyk*), după cum precede sau urmăze o vocală ori o consună; cu *ş* transcriem pe *š*. Am omis (după exemplul lui Miklosich şi Korsch) indicarea cantităţii vocalelor în vorbele arabo-persiane ca fără valoare pentru osmanlia şi deci şi pentru elementele împrumutate dintr'însa.

o distincțiune fundamentală între turca literară și osmanlia, așa că o serie de fenomene proprii celei din urmă și de-a gata transmise idiomelor balcanice sînt atribuite limbei române.

Asemenea fonetisme familiare osmanliei sînt:

alternarea între *b* și *p*, prima fiind o rostire literară (araba neavînd *p*) iar cea d'a doua vulgară, de unde variante osmanlii ca: paklava și pazar (carîi aû trecut deci și în românesc) alătura cu formele mai literare: baklava și bazar;

alternarea paralelă între *d* și *t*, cea din urmă fiind o rostire vulgară pe care osmanlia o împărtășește cu turca orientală și cu cumana: tarak, tefter și tellal în raport cu darak, defter și dellal — de unde variante românesci: talan (cf. dalac), tarac (cf. darac), catifea (arch. cadife), tenchiu (t.-or. tenk: t.-pers. denk), teșghea (pers. destgiah, vulg. tezgia), testea (pers. deste, vulg. teste), testemel (pers. destimal, vulg. testimel);

alternarea între *k* și *h*: turcesce kavaf, harbuz, kyna, çoha în raport cu ar. haffaf, pers. karpuz, ar. hyna și t. çoka; de aci și românesc dublete ca: casap și hasap (tot așa în neo-grécă), cîrmîz și hîrmîz, cherestea și herestea, culă și hulă (cf. ngr. καζάνι și χυζάνι, καζάνι și χυζέ); invers; curmă d. pers. hurma, ngr. κουρμάς și χουρμάς;

alternarea între *m* și *b* (vorbele turco-orientale începătoare cu *m* trec în osmanlia regulat în *b*: giagatai men și muz corespund osmanl. ben „eu” și buz „ghiață”); forma persiană müsülman sună în osmanlia busurman; și tot așa cu formele arabe mabein și mubașir ce limba vulgară le rostesc babein și bubășir, de unde variantele românesci arhaice: babein (la cronicarii: mabein), bumbășir (alătura de mumbășir) și

busurman, nume ce vechii noştri scriitori dau Turcilor.

Apoi rostiri fonetice iarăşi proprii osmanliei în raport cu formele literare arabo-persiane: kiavgir, tarabḥane şi zarzavat (pers. kiargir şi sebzevat, ar. zarabḥane sau ʿarabḥane) au dat în românesce gherghir, tarapana şi zarzavat, care sînt tranziţiuni normale şi n'au nimic a face cu prototipurile lor de origine literară.

Ținînd seamă de aceste constatări indispensabile, fonetica turcismelor române se reduce la următoarele observaţiuni:

Vocalele turcesce *ö, ü* şi *y* devin românesce *io, iu* şi *i* (acest din urmă sunet mai existînd în albaneza, bulgara şi rusa): karagöz, güle şi kalabalyk devin caraghioz, ghiulea şi calabalic; *o* se rostesc uneori *io*, iar *ü* ca *u* şi chiar ca *i* (forme vulgare): kör, götüre şi güveç devin chior, ghiotură şi ghiveciu.

Un *b*, final sau median, devine *p* (un *b* final se rostesc şi turcesc ca *p*): arap, casap, dulap în raport cu ortografia literară: arab, kasab, dolab: asemenea mertepea, telpiz, tiptil faţă cu mertebe, telbiz, tebtîl. De asemenea *d* final devine *t* (şi tot aşa turcesc): canat, getbeget faţă cu kanad, gedbiğed; precum *s* final devine *z*: atlas, miraz, seyiz în raport cu atlas, miras, seyis (cf. turc. talaz din *ṭalazzā*); despre tranziţiunea analoagă a unui *s* iniţial, vezi § 20.

Un *k*, iniţial sau final, devine uneori *g*: găitan, gance (obicinuit: cange), gârbaciū, gavanos în raport cu kaitan, kaḡa, kyrbaç, kavanos; baltag, ciomag faţă cu baltak, çomak (invers turcesc, un *ghain* iniţial înclină spre *k*: kalion, kazeta, kalabalyk).

Un *m* final devine *n*: băcan, susan, taman

în raport cu *bakkam*, *susam*, *tamam* (invers: *madem* din *maden*); aceeași tranziție a unui *m* inițial o presintă năframă (arch. *mahramă*, mod. *maramă*) și năstrapă față cu *mahramă* și *mașrapă* (cea din urmă cu intercalarea unui *t* normal).

Alternarea între *ë* și *ğ*: *cephana*, *cance* paralel cu *gephana*, *cange* (haraciū: *harağ*) și *gergevea*, *giampara* paralel cu *cercevea*, *ciampara*.

Un *ș* sau *č* turc se conservă intact în românește; uneori un *ș* final alternază cu *ë*: *baciū*, *cerviciū*, *dîrviciū* din (cioban)baș, *cerviș*, *derviș* (o asemenea alternare există și în turca vulgară). Redarea unui *ș* prin *s* ori *ț* indică fără dîr și pîte un intermediu neo-grec, de ôre-ce numai această limbă dintre idiomele balcanice nu posedă sonurile *ș* și *č*: numai așa se explică forme ca *masala*, *saltea*, *sefterea* (μασαλάς, σελτέρας, σαχτερές) în raport cu turc. *maşala*, *şeltè*, *şahterè*; sau *țeft*, *țelebi*, *țol* (τζίφτι, τζελεμπής, τζούλι) față cu turc. *çift*, *čelebi*, *čul* (cf. *cioltar*).

Dubla consonanță inițială, în araba și în turca, se evită prin antepunerea unui *i* (o caracteristică a acestor limbi): cf. ar. *Iflatun* din *Platon*, turc. *Iflak* și *Ibraila* din *Vlah* și *Braila*. Limba română admitînd grupul consonantic inițial, lăpădă acest *i* eufonic: *schele*, *schingiū*, *ștubeciū*, *Stambul* din *iskele*, *iskenge*, *istubeč*, *Istambol* (cf. totuși: *ișlic*).

Protesa unui *s* (cf. *sbiciū*): *sbenghiū*, *scrum* etc. Epentesa unui *b* (*dambila*), a unui *n* (*amande*: *amadè*, *basmangiū*, *boiangiū*), a unui *r* (*arșă* și *arșic*: *așyk* și *hașa*), a unui *t* (*năstrapă*: *mașrapă*) etc.

Elisiunea silabeî atone sau a consoneî: (inițială în) *cabaz*, *chindie*, *laie*, *lэфă*, *satara*, (i)șlic scurtate din *hokka-baz*, *ikindi*, *alay*, *’ulefe*, *mu-*

sadere, başlyk ; (mediană în) bulubaş şi suman din bulukbaşy, sukman ; (finală în) iadeş, meş, pan-gea, patlagea din yadest, mest, paŋgar, patlyğan.

Metatesă s'a făcut în chitie, mahal, nacafa şi siminechie din formele paralele tichie, hamal, nafaca şi sinamechie; micşunea e o formă metatetică din menekşe.

O amplificare finală se face la câte-va vorbe bisilabice, indicând mai ales nume de rudenie, prin silaba intensivă *-că* (sub analogia formelor desmierdătore ca taică, maică etc.): băbacă, ducă, nenecă (cf. iacă „bunică”) din primitivele baba, dudu şi ninè; apoi prin analogie: inicer-că. O simplă amplificare derivativă revine în vorbe ca chirie (primitiv chirà) şi magazie (ală-turea de magază).

O amplificare ca la vorbele: abac, bageac, baltac etc. (în raport cu formele primitive: aba, bagea, baltă etc.) există probabil şi în turcesce.

Alternarea între vocala simplă şi aspiraţiunea ei şi viceversa (aba şi haba, alaiŋ şi halaiŋ, araba şi haraba, arap şi harap — invers: habar şi abar, harman şi arman, harşa şi arşa) nu e specifică împrumuturilor turcesce, ci este o caracteristică generală a limbei.

Incheiăm aceste observaţiuni fonetice cu câte-va cuvinte asupra asimilaţiunii vocalice, un fenomen comun al limbei, în special al limbei române care o aplică pe o scară mai mult sau mai puţin întinsă la toate contingentele ei lexicale.

Acest fenomen lingvistic a fost de curînd studiat de d. Storch sub numele de „armonie vocalică”¹⁾, un termen cu totul impropriu, de

¹⁾ Ad. Storch „Vocalharmonie in Rumänischen“ in Weigand, *Jahresbericht* VII (1900), p. 93—175: studiū excelent ca spirit şi metodă, dar concepţiunea fundamentală pare eronată.

ore-ce în idiomele uralo-altaice (de unde autorul a împrumutat acest termen) se înțelege printr'însul acțiunea vocalei *radicale* asupra *sufixelor* (§ 1) fără nici un raport cu accentuațiunea: pe când acomodarea sau asimilațiunea vocalică în românesce (și în celelalte limbi indo-europene) se datoresce totdeauna influenței accentului, fie el principal sau secundar. Altminterea, acest fenomen, cel puțin cât privește turcismele românesce, e parte de origine modernă și parte de provenință locală.

Ast-fel alternază: carvasara (arch. chervăsărie), ciriviș (arch. cerviș), marafet (arch. marifet), nișiște (arch. nișaste), razachie (arch. rezachie), revent (arch. ravent), ristic (arch. răstic), siminechie (arch. sinamechie), tipsie (arch. tepsie), tiptil (arch. teptil), zaharea, (arch. zaharea), zarba (arch. zerbaf); — iar pe de altă parte: badana (Munt. bidinea), bucluc (Munt. bocluc), burungiuc (Munt. borangic), chilipir (Mold. chelepir), chimir (Mold. chimer), dușumea (Mold. dușamè), gialat (Mold. gelat), nohot (Munt. năhut), seftea (Munt. saftea), sefterea (și safterea) etc.

Maî observăm că pretinsa armonie vocalică lipsește tocmai în majoritatea formelor unde ea există în turcesce: lichea (t. leke), peltic (t. peltek), pingea (t. penge), sidef (t. sedef), tingire (t. tengere). Din contra, în turcesce și românesce: cerceve, testemel, tenekè, tikia, zarzavat.

Cum se vede, asimilațiunea vocalică e cu totul de altă natură și e departe de a avea valoarea unei legi fonetice ca armonia vocalică din idiomele uralo-altaice, deși ambele par a se datorî aceleiași cauze primitive de natură fiziologică: eufonia, un motiv ce variază după loc și timp (cum o arată și formele locale ale ace-

leiași vorbe turcesci): cf. variantele moldovenești: ceti, fimee, vidè cu formele literare muntenești: citi, femee, vedé; și invers: pacat, so-pon cu păcat, săpun.

Iată acuma cele câte-va cazuri de asimilațiune reală, progresivă și regresivă, după cum influența analogică se exercită asupra unei vocale care urmăzează sau care precede:

a) acadea: akyde (formă intermediară *acă-dea); becher: bikiar (ngr. *μπεκιάρης*), budulac: budala (alb. budalek), fișic: fișe[n]k (ngr. *φυσέκι*), mindir: minder (ngr. *μιντέρ*), patlagea: patliğan (ngr. *πατλιζάν*) etc.

b) bidiviū: bedevi, bursuc: borsuk, ceplegea: kaplyğa, duium: doyum, fudul: fodul, mazdrac: myzrak, mosor: masur (ngr. *μασούρι*), sac-sana: seksane, șandrama: sondurma, terezie: terezai, tibișir: tebașir (ngr. *τέμπισιρί*), zarnacadea: zerinkadè (ngr. *ζερινκαδές*).

Ast-fel, asimilațiunea joacă în fonetică același rol ca analogia în domeniul general al limbei: ambiū acești factori, de natură psihologică și fiziologică în același timp, concură a explica modificările speciale, cari par a fi refractare legilor mecanice ale foneticii.

§ 22. ACCENTUL. — Accentul în limba turcă e uniform și cade de regulă pe ultima silabă (în opozițiune cu fineza și maghiara); dar neavând o silabă dominantă, tonul nu se opresce pe silaba din urmă și variază cu schimbările ce suferă vorba prin flexiune sau prin pozițiunea-i sintactică. Chiar în vorba izolată întonarea ultimei nu e o regulă absolută; ast-fel vorbele următoare au tonul pe antepenultima: așerin, bînbașy, kabâniça; altele mai numeroase

pe penultima: cãnta, elbett, gãnbaz, yãdest, kòpça, kùka, kùla etc.

Turcismele române au în cea mai mare parte accentul pe ultima silabă. Deviațiunile de la acéstă normă generală, dacă nu există în turcesce, pornesc sau de la un motiv de diferențiere semantică ca: abà și àbă, agà și àgă, bulgùr și bûlgăr, mascarà și mäsçară; sau accentul modern diferă de cel vechi ca în câșlă (arch. câșlă), iămă (arch. iamă), iùreș (și iurüş), léfă (arch. lefeà), pastrămă (arch. pastramă) etc.; sau, în fine, vorba se intonează pe ultima orî penultima după localitățî: barem și bàrem, bașcă și bășca, dușmàn și dűșman, haidem și hàidem, helbèt și hëlbet, sipèt și sipet (cf. àripă și arîpă, bolnăv și bólnav, vùltur și vùltür).

Problema accentului în limba turcă e foarte importantă, mai ales întru cât privesce raporturile sale cu idiomele balcanice și în special cu limba română. Din nenorocire, nu există încă o monografie completă asupra cestuini¹⁾. Din capul locului surprinde contrastul intonațiunii între maghiara sau fineza și turca, toate idiome în care silaba radicală constituie deopotrivă elementul stabil iar formele gramaticale fiind nisce simple elemente adiționale. La început pare că și turca accentua prima silabă adică cea radicală, cum dovedesc încă unele proparoxitone (cf. bá-mia, tákia) și că treptat tonul a înaintat asupra silabelor adiționale, până s'a fixat în cea mai mare parte asupra ultimei.

¹⁾ Aceea de Bonelli, *Del movimento dell' accento nel turco-osmani* (Roma, 1893) e cu totul insuficientă sub raportul lexical, singurul care ne interesează aci.

În vorbele terminate într'un diftong cu *i* final, accentul cade pe prima din cele două vocale: alăy, bèy, bòy, nèy, sòy, serày etc. Accentul originar se menține de asemenea în vorbele străine (còtura, efèndi, hătman, iskèle, iskèmle, kòntoş, kundùra, kuvàta, palàska, şapka, sòba, tràmpa, tulùmba), în cele neologice (bandièra, baràta, duzìna, kazèta, lira, lokànda, salàta, Itàlia, Rùsia, Spània) şi în formele derivate (hày-de, kapàn-ğa, sà-n-ki, tabàn-ğa).

Abstracţiune făcând de aceste casurî speciale, există totuşi un număr însemnat de turcisme românesce, carî nu observă oxitonia caracteristică şi quasi-generală. Asemenea elemente par a aparţinea unei faze mai arhaice a accentuaţiunii turcesce, cel puţin unele dintr'însele. Spre a scòte în relief acéstă accentuare excepţională, alăturăm formele corespunzătoare neogrecesce, singura limbă balcanică care dă accentului o expresiune grafică :

a) trisilabe : dulămă (ντουλαμάς), ghiòtura (cf. κουτουροù), maràmă (μαχαμάς), tingìre (τεντζέρης şi τεντζέρι) ;

b) bisilabe : bùga (μπουγάς), càlfă (καλφάς şi κάλφας), chilă (κίλες), fòtă (φουτάς), mângăr (μαγκούρι), paiantă (παγιαντάς), tàftă (ταφτάς), tàvă (ταβτάς), tòrbă (τορβάς).

În turcesce silabele unei vorbe neformând un tot indisolubil ca bună-óră în limba franceză, fie-care din aceste silabe îşi menține óre-cum individualitatea şi se rostесce cu un ton secundar. Acest caracter fluid al accentuării osmanlii explică până la un punct abaterile românesce (şi probabil balcanice) de la oxitonia obicinuită a împrumuturilor turcesce.

Cap. III : Elementul morfologic

§ 23. SUFIXE. — Sub raportul morfologic sînt importante sufixele turcesci, cari au devenit atît de familiare urechii romînesci, în cît ele se aninã prin analogie și la vorbe de altã origine. Și acest fapt este comun tuturor limbilor balcanice cari au fost influențate de turca¹⁾.

Aceste sufixe sînt: *-gi* sau *-ci* (ğy, ğü, ğu), *-i*, *-li* (ly, lü, lu) și *-lyk* (lik, lük, luk), cari au devenit romînesce *-giu* sau *-ciu*, *-iu*, *-liu* și *-lic*, formînd nume de agenți sau de acțiune și nume abstracte.

I. Sufixul *-ar*, *-ci* (*-giu*, *-ciu*) formezã substantive și adjective indicînd meseria, îndeletnicirea, deprinderea²⁾.

1. profesiunea (fabricant sau vîndător): *aba-giu*, *boiangiu*, *cafegiu*, *cherestegiu*, *giuvaergiu*, *halvagi* (analogic: *pilafgiu*, *rahagi*), *iaurgiu*, *iorgangiu*, *papugiu*, *pastramagi*, *simigi*, *șalvaragi*, *tinichegi*, *toptangiu*, *tutungiu*, *zarzavagi*; *calpacci*, *topci*, *tufeci*.

2. o ocupațiune:

a) cel ce posedă sau îngrijesce: *conacci*, *du-ghengiu*, *hergheligi*, *sofragi*, *tulumbagi*, *ciubucci*, *fanaragi* (analogic: *masalagi*), *narghelegiu*;

b) cel ce pîrtă sau duce: *bocceagi*, *buzduganagi*, *iedeci*, *chervangiu*, *chirigi*, *harabagi*, *surugiu*;

c) cel ce cîntă din: *muscalagi* (analogic: *giamparagi*), *naingiu*, *tamburagi*.

¹⁾ Miklosich, *Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen*. Wien, 1889.

²⁾ Numele de agent în *-gi* corespunde sufixului persian *-dar*: *lefterdar*, *haznadar* alături de *teftergi*, *haznagi*.

3. o apucătură saă obicînuință (maî ales rea): haramgiu, inacciu, mascaragiū, tertipgiū, zorbagiū.

Pe cale analogică sufixul se aplică maî întâi chiar la vorbe turcesci în accepțiunile enumerate: [profesiune] astaragiū (cf. abagiū), rahagiū (cf. halvagiū); [ocupațiune] binagiū (cf. cheres-tegiū), carvasaragiū (cf. hangiu), sacagiū (cf. surugiū); [posesiune] damblagiū, lefegiū, mahalagiū; [pornire rea] hatirgiū, moftangiū, palavragiū, zamparagiū.

El se alipesce apoi la elemente romanice: barcagiū (cf. caicciū), laptagiū (cf. cafegiū), lampagiū (turc. lampagi, cf. postaği „facteur“), contracciū (bulg. kontrakciia), duelgiū, reclamagiū, scandalagiū (serb. larmağiia); cf. Moldovangiū: (Cron. III, 262) cu serb. Dunavğiia „locuitor de lângă Dunăre“;—la elemente neo-grecesci: galeongiū, lemongiū, săpungiū;—la elemente slave: bragagiū (cf. bozagiū), darabangiū (cf. turc. daulğu), marfagiū (cf. bocceagiū), pomanagiū (cf. chilipirgiū), povarnagiū (cf. turc. rakiği), zavergiū saū zavragiū (cf. zorbagiū).

Sufixul *-giū* alternéază cu sinonimele românesci *-ar* saū *-aş* (capugiū: portar, caicciū: luntraş); bidinar (t. badanaği), cizmar (cf. papugiū), ciaprazar şi găitănar (t. kaitanği), ciubucar (alătura de ciubucciū, cu sens diferit); chiriaş (şi chirigiū, cu sens diferit), boclucaş (dar tertipgiū), ciomăgaş (dar duelgiū) etc.

II. Sufixul *-i* forméază adjective indicând o asemănare sub raportul colorii: cărmîziū, chimioniū, conabiū, fistichiū, ghiviziū, ghiurghiuliū, haviū, limoniū, naramgiū, neftiū, samaniū, singepiū, turungiū aū produs pe cale analogică:

cafeniū (cf. samaniū), caisiū, chihlibariū, lilia-chiū, micșuniū, năhutiū, pătlăgeniū.

III. Sufixul **-LI** (*liū*) forméază adjective exprimând :

1. o apartinere „care ține de, care face parte din“ : cazacliū, misirliū, ogiacliū, osmanliū, pazvantliū și cârjaliū ;

2. o posesiune „care are...“ : capanliū, chefliū, hangerliū, iedecliū, nurliū, tabietliū ;

3. o relațiune : belaliū, catifeliū, ogurliū ;

4. portul său îmbrăcăminte : binișliū, caf-tanliū : cf. turc. *çakşырly* „qui porte une culotte“, *şapkaly* „qui porte un chapeau“.

Câte-va forme analogice : giubeliū (cf. binișliū), hazliū (cf. nurliū) etc. Sufixul se adaogă (mai rar) și la elemente străine : corajliū (cf. chefliū).

Din acest sufix s'a dezvoltat românesc o formă secundară **-LIE**, formând substantive cu sensuri corespunzătoare : cazaclie „un fel de căciulă“ (*kazakli*), ghimirle „cociobă“ (*kemerli*), sarailie „un fel de plăcintă“ (*saraily*), zoralie „horă cu sărituri forțate“ (*zorly*).

IV. Sufixul **-LYK** (*-lic* sau *-lic*) și **-LUK** (prima formă în româna, albaneza și bulgara, a doua exclusiv în sârbesc) forméază mai ales nume abstracte exprimând :

1. o stare generală : ciraclîc, hagialîc, surghiunlîc ;

2. o calitate (în deosebi rea) : cabazlîc, caraghiozlîc, ciapcânîc, hainlîc, mardalîc, mascaralîc, mucalitlîc, murdarlîc, mofluzlîc, pișicherlîc, șiretlîc, tembelîc, zamparalîc, zorbalîc ;

3. o ocupațiune (și folosul ce rezultă) : boiangilîc, bozagilîc, giambașlîc, hamalîc, harabagilîc, samsarlîc, telalîc, vechilîc, zarafîc ;

4. un grad sau rang (și un teritoriū anu-
mit) : caimacamlîc, pașalîc, zapcîlîc ;

5. o colectivitate : boccealîc, calabalîc, giam-
lîc, mezelic, paralîc, parmaclîc, tamazlîc (nume
de monete colective : beșlic, ichilic, irmilic) ;

6. un raport („ce ține de...“) : anterlic, ber-
belic, ciorbalîc, (nume de daruri : bairamlîc, bal-
gibașlîc, beilic, ramazanlîc).

Forme analogice : avocatlîc (turc. avokat-
lyk : cf. vechilic), berbantlîc și crailîc (cf. zam-
paralîc), senatorlîc, varvarlîc (Beldiman ; cf. zor-
balic).

Acest sufix alternază cu sinonimul românesc
-ie : hainie și hainlîc, harabagie și harabagilîc,
murdărie și murdarlîc, surghiunie și surghiun-
lîc ; apoi călfie și căvăfie (cf. hamalîc), chelie
(cf. murdarlîc), ghidușie și pehlivănie (cf. ca-
bazlîc).

La sufixele menționate se pôte adăoga și
-MAN, care figurază în următoarele vorbe turcesci :
busurman, dușman, talașman, tergiman... gu-
giuman și sueman ; la primele patru exemple
se referă și ortoman, primitiv iortoman. Tur-
cesce acest sufix formază adjective (=ly : diz-
man sau șișman „gras“, koğaman „enorm“) și
colective (=lyk : karaman „popor“ din kara
„glótă“ ; cf. müsîlman, turkman etc.).

Vorba BAŞ „cap“ este un prefix special ce
constitue obicînuît primul, une-orî și ultimul
element al unei compozițiunii și se alătură la
vorbe turcesci (baş-ciauş și bulu-baş, baş-salahor
și cafeği-baş) sau românesci (baş-boier și por-
tar-baş, baş-căpitan și capudan-baş), dând în
ultimul cas compozițiunii cu adjective și o nu-
anță nefavorabilă (baş-bătăuş, baş-marghiol, baş-
neghiob).

Tot un fel de sufix e și elementul pronominal -sy (-si), ce se anină turcesce la un al doilea membru al unei compoziții, exprimând un raport de posesiune față cu primul membru: ienicer-agasi, divan-efendisi, Silistra-valesi etc. Acest sufix se conservă sau se lepădă în românesce, după caracterul mai mult sau mai puțin usual al vorbei corespunzătoare.

Sufixele românesce, cari revin mai des în formațiunile secundare ale vorbelor turcesce, sînt :

I. Sufixe diminutive, foarte numeroase (în număr de 22):

-AC (cf. prostănac): budulac;

-ACHE (ngr. -*acı*: *παῖδάκι* „copilaș“, Costache, Petra-che): agache, beicache, cilibidache, fudulache (cf. țafandache);

-AȘ (cf. copilaș, cuțitaș, flueraș): buzdugănaș, caicaș, catîraș, chimiraș, ciobănaș, fermentaș, găitănaș, ghiozdănaș, sipetaș, tulpănaș, zăbunaș;

-CĂ (cf. maică, taică, dădacă, doică): babacă, duduca, nenecă;

-CIOR (cf. oscior): fescior, levincior;

-EICĂ (cf. scurteică): ciubeică, ghiordeică, giubeică;

-EL (cf. cercel, cojocel, scăunel): atlăjel, băltăgel, benișel, birlicel, bondocel, bostănel, caicel, capoțel, ciobănel, ciomăgel, coltucel, doivlecel, gârbăcel, gavanoșel, ietăcel, papucel, sânducel, sipețel, tencurel, vătășel, zăbunel; pl. salvăreș, zulufel.

-EȘ (cf. scăueș): sumăeș;

-ICĂ (cf. fetică, păsărică): bostănică, sultănică, tîngirică;

-ICIÛ (cf. gădiliciu, tremuriciu): măscăriciu;

-INĂ: arapină, haramină;

-IOR (cf. căprior, frățior): dulăprior, rachior, zarifior;

-IORĂ (cf. inimiură, păiură): abăiură, cutiură, farfuriură, lefușură, mărămiură;

-IȘCĂ (cf. morișcă): cadișcă;

-IȚĂ (cf. codiță, peniță, porumbiță): cătrăniță, du-

gheniță, fotiță, halviță, odaiță, rachiiță, tulumbiță; bă-băiță, duduță.

-uc (cf. sătuc): hărămuc;

-ue (cf. ferestruie): dudue.

-uș (cf. ineluș): aguș;

-ușă (cf. curelușă): perdelușă;

-ușcă (cf. femeiușcă): arăpușcă;

-uț (cf. bănuț): cerdecuț;

-uța (cf. mântăluță, stelăuță): abăluță, bărdăcuță, băsmăluță, catifelăuță, farfuriuță, gentuță, giubeluță, ieh-neluță, păralăuță, perdelăuță, saielăuță, sărmăluță, țărăbuță, țasmăluță, tichiăuță; duducuță, nenecuță.

II. Sufixe augmentative sînt, din contra, foarte puține (6):

-aie (cf. flăcăriie): dănănaie;

-andă (cf. copilăndă): micșandă d. micș-unea (finalul organic considerat ca un sufix).

-ău (cf. lingău, mîncău): haidău, telălău;

-ilă (cf. murgilă, ochilă): arăpilă, chiorilă;

-oiu (cf. pietroiu): surloiu, țărăboiu;

-onă (d. suf. verb. ngr. -ov-): mascaronă (archaic).

III. Sufixe de mișcare sînt tot de origină diminutivală (5 forme):

-că (cf. fică, țarancă): dușmancă, hagică, teleleică;

-eșă (cf. împărăteșă, preoteșă): bacănășă, bidinășă, vizirășă;

-iță (cf. bivoliță, morăriță): băcăliță, mîrzăciță, rachieră, tătăriță, telăliță;

-oie: agăoie, pășăoie;

-oică (cf. nemțică): arăpăică, hangăică, hatăică, mahalagăică, moftangăică, samsarăică, telăică.

IV. Sufixe nominale:

1. concrete (nume de agent):

-ar (cf. argintar, bucătar, portar): arșicar, bidinar, cabazlicar, ciaprazar, ciorecar, ciurecar, găitanar, giolar, ișlicar, ogegar, olăcar, suemănar, surlar, șăicar, tăbăcar, testemelar, zăbunar.

-aș (cf. arendaș, ostaș, meseriaș): buciucaș, chiriaș, ciomăgaș, lefaș, mazilaș, odăiaș, rufetaș, satiraș;

-ER (cf. pivnicer, pălărier, vier): abăger, becer, bogasier, hărăcer, rachier;

-IST (ngr. -ιστης: cf. gornist, bonjurist, junimist): divanist, zeflemist;

-IT (ngr. -ιτης): divanit (alături de divanist), măscărit (alături de măscăriciū și mascarónă).

-UȘ (cf. jucăuș, spiriduș): ghiduș.

2. abstracte (nume colective sau de acțiune):

-Ă: bostană, mahală, ulucă; și formele români-zate: călăuză, caraulă.

-ĂRIE (cf. bozărie, stufarie): bostănărie, ciubucărie, dulăpărie, căzănărie (veđi -ERIE și -IE);

-ĂRIT (cf. văcărit): beșlegărit, tutunărit (veđi -IT);

-ATICA (ngr. -άτις pl. d. -άτις): cantariatica (cf. μαγαζάτις, loyer d'un magasin);

-CIUNE (cf. uriciune): măscăriciune (archaic);

-ÉLĂ, -IALĂ (cf. albăstrélă, poleială): boială, cânăla; ciomăgélă, igurțelă, mahmurélă, sictirélă, sulemenélă;

-ELNIȚĂ (cf. cădelniță, vîrtelniță): chibritelniță, șerbetelniță;

-ENIE (cf. grozăvenie, vedenie): șiretenie;

-ERIE: boiangerie, bozagerie, ciubuccherie, harbuze-rie, iorgangerie, mungerie, paciagerie, simigerie, sofragerie, tinichegerie, toptangerie, tutungerie (veđi -IE);

-ETE (cf. vrabete): dovlete;

-ICĂ (ngr. -ιξ pl. d. -ιξόν): bacalica (cf. zaharica), giuvaerica (cf. diamantica) etc.;

-IE (cf. ferărie, pescărie): abagerie, băcălie, becerie, bogasierie, căftănie, călfie, căsăpie, căvăfie, ciobănie, dulgherie, rachierie, salahorie; — (cf. judecătorie, împărăție): agie, beșlegie, căimăcămie, ciaușie, hănie, mîrzăcie, olăcărie, pășie, saigie, vizirie, zapcie; — (cf. frăție, lăcomie): cărdășie, chelie, dușmănie, fudulie, hainie, mahmurărie, moftangie, mofluzie, murdărie, pelticie, surghiunie; — (cf. jucărie): ghidușie, măscărie, pehlivănie, rușfetărie;

-IME (cf. călărimă, mulțime): arăpime, arnăuțime, cadînime, ienicerime, mazîlime, tătarime, vechilime;

-ISMĂ (ngr. -ισμός): buiurdismă, harasladismă etc.;

-IT (cf. asfințit, călărit, ciripit): căftănit, cântărit, măhălit, mazilit, saigit, salahorit, sulemenit, tăbăcit; — (cf. morărit, văcărit) căimăcănit, ciohodărit (veđi -ĂRIT);

-URĂ (cf. lovitură): zapciitură.

V. Sufixe adjectivale :

- AŞ (cf. nevoiaş, pătimaş) : boclucaş ;
- AT (cf. buzat) : perciunat ;
- CIOS (cf. urîcios) : măscăricios ;
- ÉN (sl. én; cf. bourén) : mofturén, sinonim cu mofturos ;
- ESC (cf. românesc) : agemesc, arăpesc, viziresc, zapciesc, arnăuţesc, bogdănesc, cârjaliesc ;—(cf. domnesc) : ageşc, ciauşesc, gelepesc, hantătăresc, mazilesc, păşesc, saigesc, spahiesc ;—(cf. băbesc) : abăgeresc, bogasieresc, harbuzesc, salahoresc, samsaresc, surugesc ;
- ÉSCĂ (în nume de hore : cf. ardelenéscă, oltenéscă, ȕigănéscă) : arăpéscă, arnăuţéscă, cadînéscă, cerchezéscă, ciobănéscă, gelepéscă, lăzéscă, tăbăcăréscă ;
- IT (cf. ciuruit) : căngiuit ;
- LOG (cf. fomfolog, terfelog) : moftolog ;
- NIC (sl. -inik; cf. sfetnic, zavistnic) : mozavirnic, pazarnic ; (cf. datornic) : măscornic d. măscară (archaic).
- OS (cf. fricos, sperios) : bălăbănos, chelbos, duşmănos, hăzos, marafetos ;
- RIŢ (cf. aurit, plumburiŢ) : tuciuriŢ.
- ROS (cf. lăudăros, somnoros) : mofturos, năzuros.

VI. Sufixe adverbiale, puţin numeróse :

- ESCE (cf. boieresce, frăţesce) : beşlegăresce, ciobănesce, surugesce ;
- ETICA (ngr. -étika) : sadètica.
- IŞ (cf. cruciş, orbiş) : chioriş.

Cum se vede, numărul sufixelor romănescă, cară se anină la tulpine de origină orientală, sînt fôrte numeróse şi covîrşitoare celor de proveninţă direct turcéscă. Pe de altă parte, alăturarea sufixelor turcescă (ce-î drept, în casuri mai puţin frecvente) la tulpine de diferite origini are o deosebită importanţă lingvistică, ţinînd sémă de caracterul ôre cum exterior al influenţei osmanliei. Ambele aceste fapte, de ordine mai mult intelectuală, concură a demonstra intimitatea relativă a contactului etnic şi

procesul de infiltrațiune al elementului oriental în limba română.

§ 24. FORMAȚIUNEA PLURALULUI. — Pluralul vorbelor derivate din turcesce se formează pe cale analogică după următoarele norme¹⁾:

1. Numele masculine fac pl. în *-i*: bacal, baciū, beiū, călăuz, casap, cioban, dulgher, dușman, hagiū, hamal, moftangiū, mușteriū, pehli-van, salahor, surugiū, telal, vechil, zaraf.

Tot așa numele de plante: bostan, cais, har-buz, liliac, nufăr, salcâm; și de animale: bursuc, catăr; precum și un șir de vorbe ca: ciorapī (cf. colțunī), iminei și papuci (cf. pantofi), ciac-șiri și șalvari (cf. nădragī), butuci și tumurugi (cf. buturugi), perciuni și zuluci (cf. peri).

După aceeași normă procedăză adjectivele: abraș, agiamiū, bondoc, caraghioz, chel, chiabur, chior, ciacăr, fudul, hain, mahmur, murdar, peltic, pișicher, zevzec.

Puținele nume masculine în *-ă*: agă, calfă, pașă fac asemenea la plural: agī, călfi, pași (după analogia lui popă, vlădică).

2. Numele neutre fac pluralul:

parte în *-e*: anterie, arcane, baltage, buz-dugane, caice, cântare, capace, cazane, ciaune, ciubuce, gârbace, giamantane, hambare, iatagane, ibrice, ilice, mintene, sahan, sumane;

parte în *-uri*: alaiuri, alișverișuri, bacșișuri, beciuri, benghiuri, boelucuri, buturi, caimacuri, calupuri, canaturi, căștiuri, caturi, chefurī, chibrituri, chilimuri, chilipiruri, chimiruri, chiu-puri, ciarșafuri, cilicuri, cituri, ciurecuri, cusu-

¹⁾ Cele mai multe din datele acestui paragraf sînt luate din *Gramatica elementară a limbii române* (Iași, 1897) a d-lui A. Philippide: un material bogat și metodic se află aci pus la dispozițiunea cercetătorului (p. 80-85). Cf. și Weigand, *Jahresbericht* IV (1897), p. 82-135.

ruri, dezghinuri, fesuri, fişicuri, fitiluri, giamuri, hapuri, hatiruri, marafeturi, mărgianuri, mere-meturi, mezaturi, mezelicuri, mofturi, naiuri, pervazuri, rafturi, soiuri, tacâmurii, taifasuri, tainuri, talazuri, teluri, tencuri, tigheluri, toiuri; şi colectivele: calabalîc, parmaclîc, tamazlic;

parte în -e şi -uri: acarete şi acareturi, amanele şi amaneturi, arşice şi arşicuri (şi arşici), capôte şi capoturi, cerdace şi cerdacuri, coltuce şi coltucuri, conace şi conacuri, divane şi divanuri, găitane şi găitanuri, giuvaere şi giuvaeruri, halate şi halaturi, hangere şi hangeruri, iatace şi iatacuri, maidane şi maidanuri, metereze şi meterezuri, satîre şi satîruri, sipete şi sipeturi, tavane şi tavanuri (şi tavanî, cu alt sens), tulpane şi tulpanuri, zimbile şi zimbiluri.

3. Numele feminine fac pl. în -e: ciorbă, fotă, giantă, havră; în -î şi -e: dulamă, năframă, tarabă; iar în -î: odaie, tingire.

Cele mai multe dintr'insele terminându-se în -ă sau -eă (-iă) îşi modelază ast-fel pluralul:

(după căţea, măsea, nua, stea, surcea) — boiele, cafele, narghilele, perdele; abale, agale, basmale, parale, sacale; şi tot aşa masculinele: beizadea, farfara, haimana, mascara; (după argea, mărgea) — ipîngea.

Vorbele curmale, nazuri şi nuri au numai pluralul; léfă face la pl. lefi (cf. plăţi) şi lefuri (cf. hacuri); ocă: oci, ocale sau rămâne neschimbat; dulap, tavan şi uluc fac pl. în -i şi în -uri, cu sensul diferenţiat.

Vorbele agă şi paşă pot avea un întreit plural: agî şi paşî, agale şi paşale (din agă şi paşă) şi chiar forma turcăască a pl. agalarî (în cronică, în bulgara, sërba şi albaneza) şi paşalarî (macedo-rom. păşălar).

În flexiune, toate vorbele populare au încercat modificările fonetice după prototipurile vechi ale limbei: arman face la pl. armene (de unde sing. și armén), boiele din boia (după gălbenele), liliaci din liliac, feligene și mintene din feligén și mintén, gavanóse din gavanos (cf. óse), gente din géntă (cf. gene din génă); ciomag face ciomege (după toiag), dar baltag conservă vocala finală, din cauza caracterului său mai puțin popular.

Vorbele agă, babacă, duduca etc. fac la genitiv: agăi său aghi, babacăi și babachi, duducai, duduchi și chiar duduci (după analogia cu bunică, doică).

§ 25. PARTICULE. — Interesante sînt și numeroasele particule (adverbe, conjuncțiuni și mai ales interjecțiuni), cari sînt și astăzi foarte populare și unele caracteristice: aferim! ama! aman! bre! carnaxi! haide! halal! haram! helbet! Apoi: abitir, afif, amandè, barem, bașca, giaba, hici, peșin („îndată”), sanche, sîc, taman; și forme compuse: ciat-pat, get-beget, ghioj-ghióre, goj-gogea, hurduz-burduz, techer-mecher; în fine, locuțiuni adverbiale: buluc, tabla-bașa, urdu-belea; cu diumul, cu ghiotura, cu toptanul.

Iată și următoarele cari, din cauza caracterului lor local ori sporadic, n'au putut fi trecute printre Vorbele populare.

Adverbe:

chez „toemai“ în cântecele dobrogene (Burada, 176: *Chez fata cadiului, Nepóta 'mpëratului*; 211: *Dar fata de unde o ia? Chez din tîrg din Dobrogea*). — **KEZ**, idem.

evet „da“ în poezia populară (Alexandri, 136: *Turcii toți eret dicea*). — **EVED**, oui; bulg. serb. evet.

ioc „nu“, în jocul păpușilor și aiurea (Teodorescu, 121: *Para în pungă ioc, Mîncare de loc*; Bogdan, *Povești*, 118: *la alt negoț nu se pricepe nici ioc*). — **YOK**, non.

Popular e și compusul **dibioc** „nu se află, nu se pomenesce“ (Marion, 49: c'ășa cărcimăriță *dibioc* în tótă mahalaua). — **DIB YOK**, il n'y a pas (litt. pas de fond).

Interjecțiuni:

alalah! strigăt de admirațiune entusiastă în baladele noastre și care nu-î de cât forma reduplicată a lui Allah! strigătul războinic al Mahometanilor (Alexandri, 167: *Alalah!* caî arăpescî! *Alalah!* caî tătărescî!).

avalim! bravo! într'un cântec din Covurluiu (Etymologicum, 2141: *Avalim* Tudor vitéz, Mulți 'îi mai mor de necaz!). — **EVALLA!** (ar. eyvallah „j'en jure par Dieu!“) oui! soit! (finalul sub acțiunea sinonimului *aferim*); bulg. vallaha! serb. vallaa!

dur! „stăi!“ într'o colindă (Teodorescu, 74: *Dur, dur, dur!* negrule, *dur!* Că nu-î fur, ca să te fure). — **DUR** (imper. d. durmak), arrête-toi! alb. serb. *dur!* „stăi!“

ghêlal! vino! în poezia populară (Alexandri, 116: *Ghela!* tu cu mine, Că te-oîi purta bine; Burada, 150: Tu fată a cadiului... *Ghela!* *ghela!* până coalea). — **GEL**, (imper. d. gelmek), viens! serb. *gel!* bulg. *ela!* ngr. *ελα!*

hairusum (airusum!) să-î fie de bine! sinonim cu *halal!* (Marion, Universul d. 1893, No. 15: *hairusum* d'ășa nevastă! Ibid. 1894, No. 21: *airusum* să-mî fie!). — **HAIR OL SUN**, que bien te fasse!

ișala! expresiunea resignării musulmane în privința celor viitoare: 1. de o vrea D-șeî! corespunzând românesc lui „bun e D-șeî!“ (Zilot, 37: Nazîrul iarăși îi se făgăduia cu *ișala!* cum obișnuiesc Turcii de dîc... Teodorescu, 568: Turcii din gură striga: *Ișala* și *mașala!* 606: Impăratul d'aușia, *Ișala!* că le dîcea); 2. (ironic) bravo! (Alexandri, Teatru, 352: să nu crînescî cióră... *ișala!* am închis baragladina! 433: o mie cincî sute galbenî!... *ișala!* *mașala!* m'am făcut chiabur!). — **INȘALLA** (ar. in șa'allah „s'îl plait à Dieu!“) j'espère, peut-être; bulg. *ișalah!* serb. *ișalah!* alb. *ișala!* span. *oxalá!*

mașala! exclamațiune turcăscă de admirațiune sau preservativ împotriva diochiului (litt. ce o vrea D-șeî): bravo! sinonim cu *aferim!* (Stamati, 348: îi striga toți într'un glas: *aferim* și *mașala!* C. Negruzzi I, 24: Arnăuții strigară *mașala!* închinându-se până la pămînt: Teodorescu, 654: Tótă nunta 'mî chiuia, Letin dîcea *mașala!*). — **MAȘALLA** (ar. ma șa'allah „ce que dieu veut“), à

merveille! bravo! bulg. serb. mașala! macedo-rom. mașala! (într'un descântec de diochiți).

salamalic! formulă de salutare a Orientalilor și care se obișnuiesc numai între musulmani: SELAM ALEKIM (ar. selam 'aleikum), que la paix soit sur vous! alb. bulg. sêrb. salamalek (selam alekim). Vorba revine la croniciari și în cântecele populare (ca subst. corespunde turc. SELAMLYK, salutation):

a. în cronică, și sub formele literare „salamalechi” și „selamalichim” (Dionisie, 188: Pazvand ați făcut *salamlichiul* său hiritisma către capigiū; 200: după *salamlichiul* ce ați făcut agalele capigiului; Cron. anonimă 140: Banul Cornea, îndată ce ați vădut pe Hadîm-saip al Împăratului, nimic alt n'ați mai căutat, măcar un *selumalichim* de la Musaip s'auză, ci ați încălecat pe cal și ați luat crângul în cap. Revista II, 329 [Istoria Voevodului Hangerli]: Deci după ce ați intrat (Turcul) Și *sâlamu-alechi* i-ați dat (lui Vodă)...

b. în poezia populară, și sub formele „salamanic” și „selamalic” (Marian I, 138: Carabet gróznic pășia Și la dînșii când sosia, A strigat *sâlamanic!* Vulpian, 21: Iar Căpitan-Pașa *salumanic* îi da, Și din gură o întreba; Teodorescu, 545: Tu *selamalic* l'eî da (Turcilor) Și l'eî dice cu gura...: 564. Mai d'aprobe când venia [ciașul], Babei *selumlic* îi da).

Răspunsul la această salutare, ALEKIM SELAM, denotă românesce ironic o mănecare turcască (Alexandri, Teatru, 671: vreî și selém?... *alechim-selém?*... bucate turcesci? cum nu! Adă și *alechim-selém!*).

Spre a putea aprecia cum se cuvine importanța semantică a unor particule atât de răspândite ca barem, bașca, giaba, haide etc., observăm că printre împrumuturile lexicale ungurești nu figură nici-una de o circulațiune mai generală (bătăr = barem și mînten[aș] = pe-șin având numai valoare locală); că singurele particule slavone: ba, da, iar... au importanță sintactică (pe lângă ad-verbale aevea, aidoma, tocma = taman, nesam-netam = techer-mecher); și în fine, că greca modernă rivalisează, sub acest raport, cu turcesca: pe lângă

adv. „măcar“, sinonim cu barem și el însuși de origină orientală (ngr. μακάρι și μαγάρι d. turc. și cuman. magari „fortasse“, de unde alb. bulg. sērb. magari și mǎkar), gréca modernă a dat limbei române un șir de particule caracteristice: agale (ἀγάλη), alabàbula și arababùră (ἀλλαμπάμπουλα „pê-le-mêlo“, de provenință italiană ca și alivanta=tumba d. it. tombolo), alandala (ἄλλ' ἅντι ἄλλα „altele în loc de altele“), anapoda (ἀνάποδα), anocato (ἀνωκίτω, arababură), sēta-fēta (σέρτα-φέρτα „allées et venus“) etc.

Acéstă constatare, pe lângă cea făcută cu ocaziunea sufixelor, ne îndreptățește a afirma, că influența turcescă nu are, în totalitatea extensiunii sale, un caracter superficial și transitoriu (cum s'a susținut în atâtea rînduri) și că dacă multe turcisme sînt expuse să pēră definitiv din limba noastră, apoi unele particule și sufixe orientale cu rădăcini adînci în graiul popular vor rezista de sigur acelei disparițiunii treptate în evoluțiunea limbei.

§ 26. VERBE. — Pe calea directă limba română n'a dobîndit din turcesce nici un singur verb, lucru remarcabil și care 'și găsește pōte explicațiunea în finala Infinitivului (-mak sau -mek), care nu e susceptibilă de a fi românizată.

Altminterea, o stare analogă reflectează influența maură în Spania: din araba, spaniola n'a moștenit direct nici un verb, ci din substantivele împrumutate ea a format verbe originale și conforme cu spiritul limbei.

Tot ast-fel cele mai multe forme verbale ale noastre de acéstă categorie sînt derivațiuni din substantive turcesci: arcănesc, băcănesc, boiesc, căftănesc, călăuzesc, cănesc, cântăresc, căsăpesc, cătrănesc, chefuesc, chiaburesc, chiorăsc, conăcesc,

ciomăgesc, dulgheresc, fisticesc, fudulesc, huzuresc, mazilesc, murdăresc, schingiuesc, sulime-nesc, surghiunesc, tăbăcesc, zăpcesc, zoresc — toate după norma conjugării IV (afară de unicul amanetez). Câteva altele se forméază direct după analogia verbelor neo-grecesci, ca meremet-isesc, zeflem-isesc etc.; sau și cu prefixe ca DES-: desăxănez, desbogasieresc, descotorosesc, destoiesc, desturlăcesc; și mai ales cu IN-: încălîfesz, închia-burez, încărdășesc, închiriez, încondur, îndol-doresc, înrăfturez, însăxănez etc.

Patru verbe (bășcăluiesc, chefăluiesc, bareci-luesc și zorbăluiesc) au admis silaba verbală maghiară -LU (cf. burzuluesc, chezășluiesc), pe când sufixul verbal unguresc -U se regăsește în che-fuesc și marafetuesc; verbele giugiulesc și pin-gelesc au suferit acțiunea analogică a lui fudu-lesc (cf. și sângeclesc); de asemenea, fesuresc și gebrăresc dătoresc tot analogiei forma lor amplificată.

Alte verbe, în fine, puține la număr, ne au venit prin mijlocirea bulgarei. Acéastă limbă, ca sërba și albaneza, a adoptat pentru Infinitivul ei aoristul (tot așa și româna în verbele neo-grecesci: afur-is-ire) și sufixul -is al aoristului verbelor derivate din grecesce îl adaogă la Infinitivul (-sam) sau la aoristul verbului turc (-disam). Ast-fel „atîrdisesc” și „cortorosesc” corespund verbelor bulgăresci atardisam și kurtulisam, direct derivate din turc. artyrmak (aorist: artyrды) și kurtalmak; după aceeași normă analogică a procedat „ciracladisesc” în raport cu turc. çiraklamak (aor. çiraklady + sufixul aoristului grec -si). Asemenea verbe conțin deci la Infinitiv un îndoit sufix aoristic, de aci lungimea lor caracteristică, conținînd un minimum de patru silabe.

Cap. IV : Elementul semantic

§ 27. ACCEPȚIUNI METAFORICE. — Sub raportul sensului, un număr însemnat de vorbe orientale au dobândit în românesce o accepțiune figurată, ce pare a fi străină de limba originală : e în majoritatea casurilor, o eflorescență ideală proprie pe noul sol în care au fost resădite, ceea ce dovedește în același timp ce rădăcinii adânci au prins acele expresiuni în mintea poporului. Ast-fel, spre a ne mărgini la câteva exemple :

abraș, în sens de „piază rea“, rezultând din superstițiunea populară pentru caii abrași ;

benghiu pătrunse asemenea în sfera superstițiunii ca preservativ în contra diochiului ;

balama, aplicată articulațiilor corpului, deveni sinonim cu „picior“ ;

bocluc căpătă sensul metaforic de „belea“ cu o nuanță materială (deja în turcesce) ;

catran, primitiv termin de marină, aplicat apoi unei stări de excitare morală („a se cătrăni“) ;

coltuc, cu o bogată evoluțiune semantică : perniță, colț de pâine, gest de refuz cu cotul („a arăta coltucul“), toate deducțiuni metaforice de la sensul primitiv „subțioară“ ;

lichea, de la înțelesul material de „pată“ trecu la cel moral de „om pătat, secătură“ ;

mehenghiu „iscusit, șiret“ înseamnă la adică „probat, pus la încercare“ după analogia metalelor supuse la piatra de probă numită mehenghiu ;

mușama, în sens de cocoloșire a unei fapte rele („a face mușama“) ;

meși, în sens de curaj („nu-î da meși să . . .“) ;

nuri, litt. „lumină“, se aplică feței luminoase și pline de grație.

Comparațiunile luate din sfera faunei (bursuc)

și a florei: bostan și dovléc, aplicate familiar capului (cf. tigvă); fisticul a dat naștere lui fisticchiu (fig. bizar) și lui fisticesc (litt. a se se face verde ca fisticul: cf. sfeclesc); apoi din cercul meseriilor, și anume:

de la cizinarî noțiunea de „a înșela“ (calupciu, papugiù, pingolesc: cf. înșel, litt. a pune șéua, deci a acoperi calul);

de la croitorî, noțiunea de muștrare, dojană („a trage cuiva un ibrișim, un tighel“), metaforă luată și de la bărbierî („a trage cuiva un perdaf“);

de la dulgherî, noțiunea de linie dréptă („a umbla ca pe ciripie“);

din sfera calului: ciapcân „șiret, șmecher“ (litt. cal ce umblă în sărite) și giambaș, litt. saltimbanc care 'și riscă viața (ambele deja în turcesce);

din jocul de cărți, terminul de coz („frumósă coz“), iar din jocul în arșice expresiunea „puiù de giol“ (Ispirescu: să dea puiù de giol la inel);

din sfera spectacolelor populare: cabaz e la adică scamator și măscăriciù e pur și simplu bufon saù paiată, mucalit înseamnă „actor“ și pehlivan „atlet“; caraghioz era numele arlechinului într'o farsă fórte răspândită, care se reprezenta cu mai multă saù mai puțină rezervă (de unde sensul figurat al vorbeii „perdea“ ce servia de cortină acestui teatru primitiv).

Ironia jócă un rol însemnat în domeniul înprumuturilor turcesci: marafet e propriu „sciință, talent“, ađi cu sensul de viclenie, nazurî; tot așa tertip, primitiv „proiect, plan“, iar ađi intrigă, chichițe. Vorbe ca aferim, agiamiù, balic, berechet (în sens concret), chiolhan, cîrac, fudul, habar, hal, halal, hatir, haz, palavrá, tai-fas etc. sînt întipărite de acea ironie optimistă

și caracteristică, ce poartă la noi numele turcesc de „zeflema”. Bufonul are o întregă sinonimică: cabaz, caraghioz, ghiduș, măscăriciū, mucalit și soitariū. Spiritul umoristic culminează în fecunditatea semantică extraordinară ce a dobândit în românesce expresiunea *moft*, pe când turcesce sfera vorbei e foarte mărginită, fiind pur și simplu un sinonim cu „giaba”. Ironia poporului, care n'a cruțat de parodiare o bună parte a elementului slavo-grec, urmărit de spiritul satiric al Românului până și în domeniul terminologiei religioase, a găsit în contingentul turcesc o adevărată mină de exploatare și de rezultatele ei beneficiază în permanență literatura umoristică.

§ 28. GENERALIZAREA SENSULUI. — Elementul militar a jucat un rol însemnat și soldatesca a fost unul din factorii principali în transmiterea turcismelor: de aci fenomenul remarcabil al generalizării în domeniul limbii a unei serii de termeni ce făceau parte la început din sfera exclusiv militară (unele, ca alaiū și chilipir, deja în turcesce):

alaiū, primitiv „regiment”, apoi paradă domnescă și la urma urmelor mulțime de ómeni, și cu o nuanță nefavorabilă (cf. laie);

beşlégă, odinióră căpitan de beşlii, dobîndi înţelesul de bătrân, mai ales nevoiaş (cf. *bêtrán*, primitiv soldat veteran);

buluc, companie de soldați, apoi generalizat în „glótă, dróie, grămadă”; tot așa bulubaşă, comandantul unui buluc, ajunsese mai-marele unei şetre de țigani;

buzduganul, odinióră unul din insigniile Domniei, trecu în domeniul basmului, unde deveni arma favorită cu care se luptă Feți-fru-

moși, iar sinonimul seș, topuzul, își găsi în cele din urmă un refugiū într'un joc de copii;

chilipir însemna la început prada soldaților în războiū, apoi lucru ușor (sau ieftin) dobândit;

dandana era sinonimul lui alaiū, ambele însemuând o pompă militară, din care n'a persistat în limbă de cât gălăgia ce o însoția;

deliū, soldat vitez din corpul deliilor, apoi înalt de stat, om bine făcut (cf. mai jos: levent);

duium era jaful în războiū, mulțimea de prinși țirîți în robie;

iamă e primitiv prada dușmanului și iureș, năvala soldaților la luptă;

léfă, primitiv „soldă“ (în special solda lunară a ienicerilor), de unde lefegiū corespunde întocmai lui soldat; tot așa la Romanī, *stipendium* însemna la început solda legiunilor, apoi cu sens generalizat;

levent, voluntar din corpul călărașilor levinți, a dobândit sensul general de „sdravên, puternic“ (întocmai ca slav. voinik. primitiv „oștén, războinic“).

salahor se numia săténul care (scutit de dări) lucra la repararea unei fortărețe;

tain era anume merticul de proviant dat ienicerilor...

Apoi generalizarea numelor proprii, ca: Agem, Arnăut, Cifut, Fez, Halep, Misir, Mosul, Tarabulus etc.

§ 29. REMINISCENȚE ISTORICE. — La începutul secolului nostru localitățile mărginașe cu Dunărea au fost bântuite de faptele nesăbuite ale câtorva rebeli în contra Porții, fapte ce au lăsat un răsunet stăruitor în limbă. Cel mai faimos dintr'acești haini a fost Pazvantoglu, Pașa al Diului

(Vidin), care, vrând să răsbune mórtea tatălui său, fost aian al oraşului, ucis de serascher, se puse în 1803 în fruntea a 10000 de Cârjali, cari comiseră excесе nemaî pomenite, tăiând, ardând şi prădând pe toţi cari le cădea în mână. Sub Alexandru Moruzi, Pazvantoglu năvăli cu cetele lui în Oltenia (în Tîrgu-Jiū şi în Craiova) şi cine scăpă de sabie şi de foc, fu ciuntit fără cruţare. Până astăzi, numele de *pazvangiū* şi de *cârjaliū* denotă pe omul cumplit, al cărui cuget e aţintit numaî la jaf şi la omor.

După exemplul lui Pazvantoglu, patru căpeteni, poreclite Dahi, adică viteji, îşi recrutară un corp de bosniaci luxos echipaţi şi, sub numele de *Cabadahi*, îi trimeteau prin oraşele şi satele sârbesci reclamând o decime din recoltă şi constrîngînd pe locuitorii la angarale ¹⁾.

O altă căpetenie a lui Pazvantoglu, anume Manaf Ibrahim, care „în ţările turcesci dădese gróză mare cu ardere de foc, cu prădi, vîrsări de sânge“ (Zilot), intră sub Mihail Şutu în Mehedinţi cu cetele lui de *manafi* şi surprinse Clénovul într'o di de bilciū, omorînd şi jăfuind tîlhăresce pe toţi cei adunaţi acolo. În acelaşi timp un alt căpitan de Cârjali, Carafefiz, cu cetele lui de *carafefizi*, dădu foc Calafatului.

Dintre eroii Zaveriei, figura ce a lăsat o amintire mai durabilă în imaginaţiunea poporului, a fost căpitanul arnăuţilor din oştirea lui Ipsilant, faimosul *Bimbaşa Sava*, care, trecînd în partea Turcilor, petrecea o viaţă de Paşa, rămasă proverbială: până astăzi „a trăi ca Bimbaşa Sava“

¹⁾ Boué, *La Turquie d'Europe*. Paris, 1840, vol. II, p. 159 şi vol. IV, p. 256 urm. Zallony, *Essai sur les Phanariotes*. Marseille, 1824, p. 229: Un homme brave est, selon les boyards phanariotes, un fat, un rustique, un rodumont, enfin dans leur langage, un *kabaday*.

însemnăză a duce un traiu plin de belşug şi fără grijă. El peri, tăiat de Turci, în Bucuresci şi tragicul său sfîrşit intră în domeniul poeziei populare, române şi bulgare (Teodorescu, 484):

Fóie ş'o lalea,	— Paşa Chihaiia,
Ciauş că-l venia	Chiamă pe Sava,
Bimbaşii Sava;	Cu delibaşa,
Ciauş că-l venia,	Căpitan Ghencea,
Temenea 'i făcea,	Ca să bea, să bea
Din gură 'i dicea:	Ciubuc şi cafea.

Cap. V: Elementul lexical

§ 30. CARACTERISTICA LUI. — Turcismele introduse în limba română nu provin toate din aceeaşi epocă. În afară de influenţa cumană anterioară stabilirii Turcilor în Europa (influenţă incontestabilă, dar care nu poate fi precizată din cauza intimei sale afinităţi cu osmanlia), introducerea elementului oriental s'a făcut, în răstimp de peste 3 secole, prin contact direct între Turci şi Români.

În acest lung interval se pot fixa două perioade succesive şi anume: un prim strat de turcisme din sec. XV—XVII şi altul din epoca fanariotă, sec. XVII—XVIII. Caracterul lor distinctiv e gradul de circulaţiune al stratului corespunzător şi mai ales starea provizorie sau permanentă a elementelor sale.

Într'adevăr, mai toate turcismele din ultima perioadă, de ordine politică şi socială, au intrat definitiv în domeniul istoriei odată cu dispariţiunea Domnilor fanarioţi şi deci şi a influenţei imediate a Turcilor; o parte dintr'insele au rămas, dar neavînd timp când să prindă rădăcini în limbă, au dobîndit în gura Românului o uşoră

nuanță de ironie și aș căzut în sfera comicului, devenind o mină bogată de exploatare pentru literatura umoristică. Această sorțe curiosă a împărțit-o de altminteră elementul turc recent cu cel contemporan neo-grec, a cărui ultimă fasă contrastază în serioșitate și persistență cu grecismele anterioare epocii fanariote.

Cu totul diferit e caracterul turcismelor din prima perioadă: ele aș pătruns în viața poporului, se bucură de o mare respândire și aș prins o formă definitivă în limbă. Ast-fel: amanet, basma, cântar, chirie, cusur, dușman, fotă, léfă, maramă, odaie, para, soiă etc. aș încă o viață lungă înaintea lor și nu se prea prevede termenul disparițiunii lor din graiul românesc. Numărul sufixelor și al particulelor turcesci, cari aș intrat în limba noastră, dovedesc asemenea o circulațiune intensivă (§ 23 și 25). Pe de altă parte, persistența turcismelor în poezia populară din Muntenia, Moldova și Bucovina (spre a nu mai vorbi de Dobrogea) — ca și în cântecele bulgare, sërbe, albaneze și neo-grece ¹⁾ — arată în de ajuns, că influența orientală nu s'a mărginit numai asupra Curții și claselor înalte, că ea n'a fost o simplă importațiune oficială (cum o credea răposatul Rössler), ci rezultatul necesar al unor raporturi intime și îndelungate.

Turcismele din Muntenia sînt în genere comune și Moldovei cu restricțiunile următoare:

În Moldova s'a conservat une-orî forma primitivă mai corect ca în Muntenia, unde a fost ore-cum românizată: bacal, badana, derbeder,

¹⁾ Elementul lexical turc a pătruns și în dialectele grecesci chiar din acele regiuni, cari n'aș stat niciodată sub dominațiunea osmanlie. Cf. G. Meyer, *Türkische Studien* I, 4.

duşamè, magaza, meidén, nohot, tiutium reproduc mai exact prototipurile lor de cât formele muntenesci corespundătoare : băcan, bidinea, derbedeş. duşumea, magazie, maidan, năut, tutun.

Unele turcisme foarte populare sînt înlocuite în Moldova (în total sau în parte) cu corespundătoare de origină greacă sau slavă : ciorap (călţun), caldarîm (pavea), ciarşaf (prostire), dud (agud), tibişir (cridă), peşchir (prosop), tavan (sofit, alătura de bagdadie); dar şi vice-versa, însă mai rar : babacă şi nenecă (proprii Moldovei), duduca (domnişoră), dughiană (prăvălie). Aci trebuie să adăogăm cele câteva împrumuturi directe de la Tătari şi cari sînt proprii Moldovei (§ 6).

Alte-ori figurează în cele două ţări cuvinte diferite dar de aceeaşi origină orientală : bostan-dovléc, capangă-căpcană, haraba-chervan.

Dar o asemenea consideraţiune geografică s'ar putea aplica la toate elementele lexicale ale limbii.

În fine, unele turcisme foarte răspândite, odată introduse în limbă, au dat naştere la o serie de derivaţiuni proprii româneşti pe lângă cele direct importate din limba originară. Ast-fel aba (afară de formele directe abagiū, abaie şi habaciū), a produs în românesce o întreagă familie de derivate : abager, abageresc, abagerie, abăióră, abăluţă ; chirie (pe lângă chirigiū), chiriaş şi închiriez ; chel (pe lângă chelbaş şi cheleş), chelbe, chelbos, chelboşesc, chelie ; cioban : ciobănesc (adj. şi v.), ciobănie, ciobănaş ; duşman : duşmănesc (adj. şi v.), duşmănie, duşmănos ; fudul : fudulache, fudulaş, fudulesc, fudulie ; halva (pe lângă halvagiū), halvagerie, halviţă, halviţar, halviţarie ; tabac : tăbăcar, tăbăcăresc, tăbăcărie, apoi tăbă-

célă, tăbăcesc, pe lângă tărbăcélă, tărbăcesc (dintr'o formă diferențiată: tărbacă).

Tot așa sufixele -giu și -lic, ajungând de tot familiare urechii Românului, au provocat la rîndul lor forme derivate necunoscute limbii turcesci (§ 23).

Acastă influență nu trebuie negreșit exagerată. Firea celor două popoare era prea profund diferită în credințele și aspirațiunile lor, pentru ca elementul oriental să fi putut pătrunde în sfera intimă a vieții, în cugetul și sufletul Românului. Mai toate turcismele sînt de ordine materială și se raportează, afară de politica și de arta militară, la nume de plante, animale și minerale, la casă, îmbrăcăminte și nutriment, la meserii, comerț și industrie. Viața religioasă și intelectuală au rămas cu desăvîrșire străine de acest contact secular: bilanțul elementului osmanliu nu conține nici o noțiune de ordine pur abstractă, nici un verb propriu-dis.

În această privință, e interesantă o comparațiune între influența turcescă din țările române (și din Balcani) și cea arabă din Spania. Condițiunile istorice și psihologice fiind mai aceleși, un asemenea paralelism prezintă o mare analogie. Într'un singur punct influența maură va diferi cu totul, sub raportul intelectual, căci araba fu, înaintea latinei, organul științei în evul-mediu și Universitățile din Cordova, Sevilla și Toledo au radiat asupra Europei confundată în barbarie. De aceea influența arabă asupra limbii spaniole nu se mărginesce numai la nume de imposite, de măsuri și greutate, de stoffe și meserii — ci ea se resfrînge în terminologia științifică (botanică, chimie, astronomie, medicină) și în cea artistică, mai ales în arhitectură. Nu-

mai elementul religios lipsește, pentru ca această acțiune culturală să se pōtă compara, în totalitatea ei, cu influența exercitată de Grecia asupra Italiei antice. Abstracțiune făcând dar de acești termini de ordine intelectuală, acțiunea limbei arabe asupra celei spaniole se confundă absolut cu a elementului osmanliū asupra vocabularului românesc. „Ni la grammaire, ni la prononciation ne s'en sont ressenties. Le génie de ces deux langues était trop différent pour que l'une exerçât sur l'autre une action tendant à la modifier... Le vocabulaire seul a été enrichi de mots arabes. Sauf quelques rares exceptions, ce sont tous de termes concrets, que les Espagnols ont reçu avec les choses qu'ils désignaient. De ces substantifs se sont formés des verbes, et de ces verbes de nouveaux substantifs; mais tout cela s'est fait suivant les règles de la langue espagnole. C'est donc bien à tort qu'on a voulu quelquefois dériver des verbes espagnols directement de l'arabe“¹⁾.

§ 31. ROLUL LUI CULTURAL. — Odată această rezervă făcută, trebuie accentuat rolul cultural al influenței otomane, sub care raport ea rivalizează întru câtva cu al elementului grec, superiōră fiind influenței maghiare atât sub raportul numeric cât și sub al circulațiunii.

Intr'adevăr, din toate elementele străine care în decursul timpurilor au îmbogățit fondul latin al limbei noastre, slava a exercitat fără îndoială acțiunea cea mai intensivă și cea mai durabilă. Insuflețiți de aceeași credință cu Românii, Slavii au lăsat urme neșterse în viața religioasă și

¹⁾ Dozy-Engelmann, op. cit., Introduction.

sufletéscă a poporului nostru, urme consacrate prin vechimea și profunđa lor infiltrațiune. Imediat după slava vine influența grécă, cea anterióră epocel fanariote, a cării acțiune a fost mai mult de ordine intelectuală, resfrângându-se în domeniul religiunii, școlei, jurisprudenței etc. Rolul jucat de elementul grec în sfera învățămîntului și a legislațiunii se completéază óre-cum cu acțiunea seculară a elementului turc în domeniul politicei și al artei militare.

Intréga epocă fanariotă este sub dependența imediată a vieții politice și sociale a Turciei. Curtea și societatea înaltă respiră o atmosferă absolut orientală și acesta nu numai în ceea ce privesce administrațiunea și ceremonialul oficial, dar în viața de tóte zilele, în îmbrăcăminte și în mîncări, în felul de a fi și de a simți al claselor boieresci, se observă un contrast profund cu traiul anterior și cu viața noastră modernă. Acea calchiare a model orientale a durat peste un secol și cu tot caracterul ei provisoriu și nepopular, ea constituie un capitol curios și interesant din istoria civilizațiunii noastre.

Ne vom încerca a face, în paginile de mai la vale, un tablou cât se póte de fidel al acelei societăți turcite cu despotismul ei ridicul, cu eticheta-i severă, cu portu-i bizar și cu tóte apucăturile caracteristice epocelor de umilire și decadență a spiritului național. După acestă descriere a vieții artificiale, în care a vegetat boierimea noastră grecizată peste un secol și din care n'aũ rămas adî de cât urme puțin apreciable, va urmă sintesa, după ordinea categoriilor, a influenței elementului turc în rezultatele-i durabile, așa cum ele s'aũ resfrînt asupra poporului și în parte asupra țărănimii noastre.

În corpul însuși al lucrării se va stabili o strictă demarcațiune între acest element arhaic și transitoriu și între cel permanent și popular prin introducerea divisiunii în Vorbe populare și Vorbe istorice, îmbrățișând ast-fel în totalitatea rezultatelor ei acțiunea seculară a elementului turcesc în trecut și în prezent.

§ 32. TURCISME ÎN MACEDO-ROMÂNA. — Dintre dialectele limbei române, cel istrian a rămas cu totul străin de influența turcescă, căci Românii din Istria, astă-zi aprópe slavizați, au pornit (după părerea lui Miklosich) nu din Orient, ci dintr'o regiune sudică locuită de Bulgari, ceea ce explică numărul preponderant de slavisme în graiul lor.

Dialectul macedo-român e din contra foarte bogat în elemente turcesci și stând chiar astă-zi sub influența imediată a administrațiunii și justiției otomane, el a adoptat o serie de termeni speciali și necunoscuți limbei daco-române. Aceste turcisme dialectale, existente cele mai multe în albaneza și în gréca modernă, se rapórtă :

1. la resortul administrativ : vilaiete „provincie“ (vilayet), sangiac „district“ (sangak), valiú „guvernator“ (vali), megelise „consiliú“ (meglis), cogea-baş „primar“ (hoğabaşy), caimacan „sub-prefect“ (kaimakam), zăbit „administrator“ (zabyt), ghiumbruche „acsiz“ (gümrük) ;

2. la domeniul religios : imarete „spital“ (imaret), vacăfe „fundațiune religiósă“ (vakf), bairame „serbătóre turcescă și petrecere la o nuntă“ (bairam), curbane „jertfă“ (kurban), sunete „circumcisiune“ (sünnet) ;

3. la justiție : mefchemée „tribunal“ (mehkeme), chiatip „grefier“ (kiatib), arzoaltă „petițiune“ ('arzi-hal), zăndane „închisóre“ (zyndan) ;

4. la arta militară: aschère „óste“ (asker), barotă „praf de puşcă“ (barut), ciadir „cort“ (çadyr), talime „exerciţiū militar“ (talyım), topă „tun“ (top), tufèche „puşcă“ (tüfek) etc.¹⁾

5. la noţiuni abstracte: avae „aer“ (hava), dunaia „lume“ (dunya), ihtibare „stimă“ (i'tibar), ihtizae „nevoie“ (iktiza), mărăze „întristare“ (maraz), nămuze „onóre“ (namus), săate „oră“ (salıat), zămane „timp“ (zaman), zănate „artă“ (zanat), zărare „pagubă“ (zarar);

6. la categorii diverse: ahure „grajd“ (ahor), aslanu „leu“ (aslan), bilbilu „priveghetóre“ (bül-bül), cubèe „cameră“ (kubè), lală „moş“ (lalà), madene „metal“ (maden), paiá „zestre“ (payè „rang“), şamdan „sfeşnic“ (şamdan), sufra „masă“ (sofra), zaerèe „merinde“ (zahirè).

§ 33. LIPSA TURCISMELOR ÎN ARDEL. — Sub raportul circulaţiunii cel mai mare număr de elemente turcesci îl posedă graiul daco-român, şi anume în Muntenia, Moldova, Bucovina şi (mai puţin în) Basarabia. Cât priveşte Ardelul, afară de oraşele limitrofe cu Muntenia, turcismele sînt ca şi necunoscute şi în locul lor figuréază echivalente maghiare, mai rar săsesci ori nemţesci. Ast-fel „chibrit“ se aude la Braşov, Sibiu şi până în Banat, dar mai obicînuite sînt echivalentele românesci „apringióre“ şi „lemnuse“, ori sinonimul nemţesc *raepelt* (Reibholz) sau cel maghiar *ghiufă*.

Iată o serie de asemenea paralelisme turco-maghiare: barem-batăr (bátor), catifea — barşon (bársony), basma — chescheneu (keszkenö), chibrit — ghiuă (gyufa), ciarşaf — lepedeu (lepedö),

¹⁾ Cf. Mihăileanu, *Studiu asupra dialectului Românilor din Macedonia*. Bucureşti. 1889, p. 57.

dulap—almar (almárium), gialat—hoher (hóhér), lulea — pipă (pipa), mezat — cochivechi (kótyavetye), perghel—țircălam (cirkalom), peșchir—chin-deu (kendő), rachiū—palincă (pálinka), rindea — gialău (gyalu), saltea — strojac (Strohsack), tain—mertic (merték) tutun—duhan (dohány).

Apoi formele alternante, sinonime turcomaghiare deopotrivă cunoscute și la noi: berechet—belșug, calup—șan, gavanos (chiup)—borcan, haraciū—bir, leș—hoit, soiū—ném...

§ 34. **TURCISMELE BĂNĂȚENE.**—În graiul Românilor din Banat întâlnim din contră o serie de turcisme, cari însă, după părerea noastră, n'au venit de la Turci, ci direct de la Sârbi din acele părți. La prima vedere, constatarea poate surprinde. Într'adevăr, Banatul a stat peste un secol și jumătate (1526—1716) sub stăpânirea Turcilor și ar fi cu neputință ca, în acest interval, să nu fi venit în atingere desă cu populațiunea indigenă. Dar un fenomen analog revine în slovena, ale cărei turcisme s'au propagat asemenea printr'o filieră sërbo-croată; de aceea Miklosich a omis, în monografia sa, slovena dintre idiomele slave direct influențate de turca.

Cercetând elementul oriental în glosarul bănățen adunat de Weigand¹⁾, constatăm analogii fonetice și semantice între turcismele Românilor din Banat și ale Sârbilor, cari nu mai lasă nici o îndoială despre caracterul provenienței lor.

Ast-fel Bănățeni rostesc: băbăluc (în Rom.:

¹⁾ Weigand, *Jahresbericht* III (1896), p. 311—332. Încă un argument ore-cum topografic despre caracterul sêrbesc al turcismelor bănățene e faptul, că ele lipsesc cu desăvîrșire în graiul Românilor din țara Crișului și a Mureșului, grai studiat în timpul din urmă tot de Weigand, *Jahresbericht* IV (1897).

babalic), băglăma (în Rom.: balama), bașce și bașcevan (turc. *bagçe* și *bagcevan*), dolaf (în Rom.: dulap), întocmai ca Sërbi: babaluk, baglama, bașca și bașcovan, dolaf etc. Asemenea forme ca argelă (în Rom.: herghelie) și atagan (în Rom.: iatagan) nu pot veni de cât de la formele sërbesce corespunzătoare: ergele și atagan ¹⁾.

Sub raportul sensului, analogiile sînt și mai decisive: baș în sens de „tocmai“, bărabar „egal“, bucluc cu înțelesul primitiv de „gunoiu“, burma „inel de logodnă“, divan „convorbire“ și divănesc „a conversa“ nu există de cât în sërbesce: bokluk, barabar, burma (prsten), divaniti (zboriti).

Ast-fel fiind, nu ne sfîim a considera celelalte turcisme din glosarul bănațen ca împrumuturi făcute de-a dreptul din sërbesce. Așa:

arambașa, „căpitan de tălhar“ (serb. arambașa), avlie „curte și cimitir“, sinonim cu ogradă (serb. avlija), bunar „fîntână“ (serb. bunar), bărdac „cană de rachiu“ (serb. bardak), cărăboi „vitriol“ (serb. karaboja), condur „zestrea miresei“ (serb. kondura), dovlece (serb. dulece), hănger (serb. hanğar), ibrișin (serb. ibrișim), inat „ciudă“ (serb. inat), maframă (serb. mahrama), măscăresc „a înjura“ (serb. maskariti), misir „șesătură fină de bumbac“ (serb. misir), morut „violet“ (serb. mor), peștimală „șorț mare“ (serb. peštemali), podrum „pivniță“ (serb. podrum), socac „uliță“ (serb. sokak), tamam și taman (ambele sërbesce).

Dacă analizăm turcismele, relativ puține la număr, aflătoare în cel mai vechi dicționar bănațen, de la sfîrșitul secolului XVII-lea, care a

¹⁾ Cf. *turama* „turcime“ la Vulpian, 77 (din Banat): Câtă frunză și iarba, Tot mai multă *turama*.

fost studiat de Hasdeu și Crețu (cel din urmă reproducându-l întreg în „Revista Tinerimii“ din 1898), ajungem la un rezultat identic: la filiera sârbescă se mai adaugă aci și un intermediu maghiar (ortografia însăși a vocabularului e ungurască), căruia se datoresc următoarele vorbe cu accentuarea caracteristică a acestei limbi:

ăbă „*pannus rusticanus sophiensis*“ (ung. ába);
 âfium „*herba soporifera*“ (ung. áfium);
 esătură „*mortarium*“ (ung. esutóra);
 gòrbacs „*scutica*“ (ung. korbács);
 kòboz „*lyra*“ (ung. koboz) etc.

Majoritatea însă a acestor elemente orientale au venit, ca de obicei, prin mijlocirea Sârbilor din Banat:

gějtan (gějtenyel) „*zona*“ — serb. gaitàn;
 hăjda „*agedum*“ — serb. hàjda;
 hëmbâr „*granarium*“ — serb. hambâr;
 ibrik (lăsat fără traducere) — serb. ibrik;
 ibrișlin „*filum sericeum*“ — serb. ibrișim;
 konàk (fără traducere) — serb. konàk;
 kotùnë „*magale*“ — sârb. katùna „*métairie*“;
 lefegsiu „*stipendiarius*“ — serb.?
 mējdan (fără traducere) — serb. mejdàn;
 mējmućă „*simia*“ — serb. mařmũnce;
 meshină „*pellis ovina*“ — serb. meřin;
 mētràk „*baculus*“ — serb. matràk;
 Misir „*Aegyptus*“ — serb. Misir;
 mosòr (fără traducere) — serb. mosòr;
 olàk (olëkar „*cursor*“ și olëkàresc „*cursores* ago“) — serb. ulàk.
 sulimàn (fără traducere) — serb. sulimàn;
 tipsie (fără traducere) — serb. tepsifa.

Iată principalele din aceste preținse turcisme bănățene (cu citate din scriitorii locali sau din cântecele populare):

AIDAMAC „*bîta*“ (Tichindél, 403: proptindu-se în *aidamacul* lui gróznic cu carele lovia lei și urși) — serb.

haidamak „toiag“ (numai în sërbesce cu acest sens); la noi şi aiurea, vorba are sensul de „vagabond“.

ARGELAR „hergheligiū“ (Marienescu, 68: Unde 'şi béū ciobanii banii Şi *argelarîi* 'şi mănă cail); — serb. ergele, cu sufix românesc.

ARMIG „armăsar“ (Vulpian 34: Cu soră-sa ce 'mî lu-cra? De doi *armigi* o lega); vorba se aude şi în Valea Crişului (Frîncu-Căndrea); — turcul AR[G]AMAK „cheval de race arabe“ e cunoscut şi în Dobrogea (Crăsescu I, 226: plecase călare pe un *arhamac* turcesc). Vorba însăşi e tătarăscă, de aceea revine la Ruşi (argamakū „armăsar de soiu“), la Poloni şi la Ruteni (rumak): de la cei din urmă, de la Ruteni, au căpătat'o probabil Moŭi şi Bănăţenii.

AVLIE „curte, ogradă“ (Vulpian, 84: porŭile le deschidea, Nunta 'n *avlie* tuna); — veŭi mai sus.

BĂBALUC, în locuŭiunea „din băbaluc“, adică din moştrămoş; — veŭi mai sus.

BĂCA „veŭi bine!“ (Ţichindél, 279: éste în Alcoran scris, iarăşi întreabă dervişul, că toŭi Turcii sînt fraŭi unul cu altul? *Baca!* cum n'ar fi dacă éste? răspunse Sultanul); — serb. baka d. turc. bakmak „regarder“.

BĂRĂBAR, de unde BĂRĂBĂRESC „a se împăca unii cu alŭi“; — serb. barabar „asemenea“ (turc. barabar „également, ensemble“) şi barabariti „a se asemăna“.

BUCLUC „bălegar, gunoiū“ (Mangiuca, Calindar d. 1883: dacă în Aprilie cade néuă, atunci se îngraşă pămîntul mai bine de cât de *bucluc*); — serb. bokluk (ca şi turc.) „fumier, ordure“.

BURMA „inel de logodnă“ (Hodoş I, 56: Fă-mă *burme* şi inele La mândra pe degeŭele); — veŭi mai sus.

CABANIŶĂ, haină ţărănéscă lungă; — serb. kabanŭa „zeghe, zăbun“.

CĂLAŶ „cositor“ (Convorbiri XXVI, 451); — serb. kalaŭ (turc. kalay) „étain“.

CARVAN „chervan“ (Marienescu II, 256: De un *carvan* domnesc şi negustoresc, Ce-l acoperit cu pocrov negrit); — serb. id. (turc. kervan).

DIVĂNEŞC „a sta de vorbă, a conveni“ (Hodoş I, 62: Să ne *divănim*, Unde să ne întîlnim; Seŭetóreă I, 274: da unde ŭi-e fata să *divănesc* eū cu ea?); — serb. divaniti „a convorbi“ d. divan „adunare“ (cf. rom. cuvîntare cu lat. conventum).

DUGHIAN „prăvălie“ (Hodoș I, 181: Și se duce la *dughian*, Să ia la drăguț duhan); — serb. dučan (turc. dukian); în Moldova: dughiană.

GHIUTURA „ghiotura“ (Hodoș I, 35: I-ași da bani cu *ghiutura*); — serb. dītura (turc. götüre) „en bloc“.

INAT „pică, pizmă“ (Hodoș I, 123: Cine are *inat* pe noi, Otrăvi-s'ar până Jol); — seb. inat (turc.-ar. i'nad) „entêtement“, ngr. *ivatu* (=παισμα), mcr. inate „încăpățănare, necaz“. Graiul muntén cunósce numai forma derivată *inacciu*.

MĂRĂMIȚĂ, diminutiv identic cu „mărămióră“ (Vulp. 40: *Mărămița* cea nouă Părea că e ruptă 'n două); — serb. maramița (vedi mai sus: maframa).

MARMAZIŮ „(vin) purpuriu“ (Simeon Dascălul I, 412: miere multă și bună de care fac mied așa de bun, cât se potrivește *marmaziului*; Vulpian, 34: Tot rachiū d'al *marmaziū*, Care'l tare și bețiū); — serb. (?) : cf. turc. mor „bleu foncé“ și mazy „noix de galle“.

ORTAC „tovarăș“ (Hodoș I, 176: Li-aș striga că's blestemați, Dar cu toți'l 'mī sînt *ortaci*; Coșbuc: să-și plîngă pe *ortacul* lor); — serb. ortak (turc.) „compagnon“, cuman. ortak „socius“.

PĂIVAN „pripon“, de unde PĂIVĂNESC „a priponi calul“ (Vulpian, 35: Voinicu că 'mī sosescce, Murgu *păivănescce*); DESPĂIVĂNESC (Id. 57: Că [murgu] mi-e *despăivădnat*, Fuge cu șaua pin sat) și ÎMPĂIVĂNESC (Ibid.: El murgu *împăivădnia*, Cu fata 'n luptă se da); — serb. paivan „funie de cal la pășune“, litt. funie de legat piciorlele calului (turc. paivant = pers. paibend „entrave“ d. pa „pied“ și bend „lien“); ruten. poivan „funie lungă“.

PODRUM beciū „pivniță“; — serb. podrum (turc.) „cave à vin“ (d. *πόδρῶμος*).

RACHIE „rachiū“ (Bibicescu, 330: Un acău de *rachie*, De *rachie* marmazie); — serb. rakila (turc. raki) „eau-de-vie“.

Conchidem dar că, în graiul bănățén n'a persistat nici o singură urmă despre o directă influență turcescă și lăsăm pe sēma istoricilor explicațiunea acestuī fenomen interesant¹⁾.

¹⁾ Ne mulțumim a reproduce, ca explicațiune provisorie, ur-

§ 34^a. CONSIDERAȚIUNI LITERARE. — Turcismele considerate din punctul de vedere literar sugerează următoarele observațiuni.

În vechile texte religioase nu se află nici o urmă de element osmanliu din cauză lipsei complete de noțiuni abstracte în aceste împrumuturi; de aceea literatura teologică este în principiu exclusă din bibliografia noastră ¹⁾.

Cu atât mai bogat e reprezentat acest element la cronicari (mai ales la cei moldoveni): cel mai vechi, Moxa, e de pe la 1620, cel mai recent, Zilot, de la 1821, așa că literatura analistică îmbrățișează două secole și coprinde peste douăzeci de scriitori, între cari primele nume ale vechii noastre literaturi: Ureche, Cantemir, Costinescii, Neculce.

Negreșit, sub raportul numeric, se observă

mădorele două importante pasaje din „*Temışana sau scurta istorie a Banatului temışan*” (publicat de A. Treb. Laurian în *Magazinul istoric* IV. 285): Ahmet, după ce luă Temişóra, trimise pe Hasan să percurgă ținutul; și așa Turcii luară Lipova, Cinada, Micloșul, Ciacova, Jamarta, Beșchereciul. Cândă și toate celelalte locuri întărite, de la Mureș până în Tisa. *Lugoșul, Caransebeșul, Mehadia și ținuturile muntoase*, cari acum se numesc Clisura și Almaș, până unde Caraușul dă în Dunăre, *rămase atunci în pace*, fiindcă Turcii se vedea Domni peste totă țara și castelele cele vechi și caduce, cari se mai afla, nu era de nici-o importanță. Ibid. 286: Sub domnia turcescă se schimbă fața Temişórei: în Temişóra, ca și în Belgrad și la Buda, se puseră Pași cu câte două ținuri...; în Ciacova, Verșet, Jamarta, Beșchereciul, Becia, Panciova, Noua-Palanca, Rușava și altele se puseră Bel; în diversele districte zăpaci pentru stringerea veniturilor și în Temişóra haznadar; și în fiecare sat câte-un serdar... Pre lângă contribuțiunile mari puse pe oameni și pe vite de tot genul, disciplina cea despotică a Turcilor, introducerea mahometanismului, construirea giamiilor în locul bisericilor creștine apăsă pe Români... *Mulți fugiră din ȧsurile dominate de Turci și trecură în părțile muntoase ale Amlașului și Lugoșului... dar în locul lor se întinseră Sârbii cei învâțați cu jugul turcesc.*

¹⁾ Cele câte-va turcisme din Viețile Sfinților de Dosofteiu (ca cobuz, corban, năut, raft etc.) nu derivă direct din turcesce, ci prin mijlocirea rusel sau sârbel în cari erau scrise textele utilizate de scriitorul religios la alcătuirea operei sale.

o progresiune din ce în ce mai mare a elementului oriental în aceste anale ale trecutului nostru, progresiune ce merge paralel cu caracterul mai mult sau mai puțin arhaic al analistului: ea apare la Ureche, se accentuează în operele Costinescilor, devine însemnată la Neculcea și Mustea și culminază în scrierile lui Cantemir¹⁾, Enache Kogălnicenu, Văcărescu și Beldiman.

Până la ce grad extrem a putut merge acestă introducere, oficială și literară, a turcismelor, ne arată două curioase documente, ambele publicate de Kogălnicenu în Archiva românească (primul anonim, iar al doilea atribuit lui Beldiman): Istoria oștirii ce s'a făcut asupra Moreii în 1715 și Jurnalul mergerii boierilor deputați la Tarigrad în 1822²⁾. Dar pe când aceste relațiuni istorice, ca și Istoria împăraților otomanii de Văcărescu, au mai mult un caracter literar, Condica de obiceiuri a Logofetului Gheorgache și mai ales Descrierea Moldovei de Cantemir posed o înaltă valoare culturală, ce va fi scosă în relief atât în partea a doua a acestei Introduceri cât și în cursul studiului însuși.

Nu mai puțin bogate în turcisme sînt documentele, fie ele pur istorice (ca cele coprinse în Archivele publicate de Kogălnicenu și Hasdeu, în Istoria d-lui V. A. Urechiă și în Uricariul lui Codrescu), fie ele de ordine culturală,

¹⁾ Literatura orientală a influențat profund spiritul domnescului scriitor: sintaxa turcească cu perioadele-i enorme și cu verbul final se oglindesc în a sa *Istorie ieroglifică*.

²⁾ Tot așa biograful lui Mavroghene, Pitarul Hristache (1818), scrie adesea într-o formă ibridă, care aduce aminte de faimosul stil epistolar germano-francez din timpul lui Frideric-cel-Mare:

Din *damuit* și din *chiafir*,
Și din *as* și din *caldır* ...
A dice *al* și nu *az* ...

ca foile de zestre (de la cea mai veche din 1669 și până la cea mai nouă din 1821), inventare (catastiful averii mănăstirii Galata din 1588), condicti (de la cea mai veche din 1693 a lui Brâncovănu și până la cea mai nouă din 1813 a lui Caragea) și tarife vamale (de la cel mai vechiu din 1761 și până la cel mai recent din 1870).

Acest material abundent, completat cu Teatrul lui Alexandri, cu Nuvelele istorice de Costache Negruzzi și Odobescu, cu Romanul lui Filimon și cu Scrisorile lui Ghica, va servi să ilustreze influența arhaică a elementului turcesc.

Pe de altă parte, literatura populară (cântece și basme din toate țările române) cu operele lui Pann, Ispirescu, Créngă și Jipescu, și literatura beletristică contemporană (Gane, Delavrancea, Crășescu, N. Xenopol) completată cu scrierile umoristice ale lui Orășanu, Caragiale și Marion, vor procura doveștile cele mai autentice despre continua circulațiune a aceluiași element în diferite pături ale societății române din secolul nostru.

Cap. VI: Elementul onomastic

§ 35. NUME DE PERSÓNE ȘI DE POPÓRE. — Principalele nume etnice ce le-am împrumutat de la Turci sînt:

Agem „Persia și Persian“ (archaic), Arap „Negritén“, Arnăut „Albanez“, Bogdan „Moldova și Moldovén“ (la Turci carî au împrumutat numele de la Moldoveni), Cazac, Cazâlbaș, sinonim cu Agem (archaic), Cerchez „Circasia și Circasian“, Cenghenea „Țigan“ (ironic), Cifut

„Evreună“ (ironic), Ciutac „Dobrogén“ (ironic) Habeş „Abisinia şi Abisinian“ (archaic), Iflac „Muntén şi Muntenia“ (la Turci), Tatar, Turc.

Apoi nume geografice (afară de menţionatele Agem, Bogdan, Cerchez, Habeş şi Iflac) ca: Anadol „Asia-Mică“, Azac „Azov“ (archaic), Bugiac „Basarabia de Sud“, Crîm „Crimeia“, Misir „Egipt (şi Egiptén)“, Sacâz, numele turcesc al insulei Chio, Şam „Damasc“.

De la acestea derivă o serie de nume proprii, cari din personale au devenit patronimice, ca¹⁾:

Agemolu (Agem), Arnăutu, Bagdat, Cazacu, Cerchez, Cifut (Cron. III, 235: Cifut Manolache Postelnic mare), Hăbeşescu (numele unui Hatman sub Petriceicu-Vodă), Misir, Tataru (Tătăranu, Tătărescu), Turcu şi Turculeţ (căpitan moldoven care călăuzi pe Sobieski în fuga-i din ţară); apoi Caraiman sau Caramanliu, Filibiliu (turc. Felibe „Filipopole“), Halepliu (din Halep) şi Lehliu („Polon“).

Alte nume proprii derivă de la diferite ocupaţiuni:

a) militare: Beşléga şi Beşlegenu, Chihaia, Ciuşescu, Mazilu, Seimenu, Solacolu;

b) civile: Bacalu („băcan“), Bacalbaşa („stăroste de băcan“), Bacaloglu („fecior de băcan“), Burazan („trîmbiţaş), Catargiu („care mîină catîr“), Chebapce („care gătesce fripturi“), Cioban, Condur şi Condurache sau Conduratu („cizmar“), Gialep („negustor de oi“), Hamangiu „care ţine o baie“, Maimarolu („fecior de arhitect“), Mehtupciu („scriitor“: cf. Grămăti-

¹⁾ Izvóre: *Arhiva istorică* I, 89—90; *Şeşţórea* II, 11—16 şi *Anuarul Bucureştilor*.

cescu), Papazoglu („fecior de popă”: cf. Popescu), Rahtivan („îngrijitor de rafturi”), Saegiū („strîngător de oierit”), Samurēnu, Șapcaliū („care pōrtă șapcă”, adică europēn).

Alte nume, după porecle:

a) bune sau favorabile: Aslan („leū”), Balaban („șoim”: cf. Socolescu și Șoimescu), Zăgănescu („vultur”); Beiu („Domn”), Cilibiū („nobil”: cf. Boierescu), Mîrzescu (mirza=bey); Hagiū (Hagiade, Hagiescu, Hagiopol), Hazu, Hurmuzache („mărgăritărel”) și Urmuzescu (cf. Mărgăritescu); Caracaș („cu sprîncene negre”) și Samurcaș („cu sprîncene de samur”), Caragea și Carageale („negrișor”: cf. Negruț);

b) rele sau nefavorabile: Baltag și Buzdugan, Cazan, Ciacărescu, Cianac, Ciolac, Cioltariū și Ciuchină, Culoglu („fecior de rob”), Saftian, Șeitănescu (=„Drăculescu”, porecla Cantacuzinescilor), Tăușanu (tavșan „iepure”; cf. Epurēnu).

Altele, mai puține la număr, reprezintă chiar nume orientale, ca: Aman, Amzea (Hamza), Asan (Hasan), Calenderu („derviș”: cf. Dîrviciū în baladele bucovinene), Cantemir („sânge-fier”, nume tatar), Eminescu (emin „intendent”; la Bulgari Eminovič), Hadîmbu („famen”) etc.; și numele feminine: Sultana și Sultānica.

Sufixul -oglu (reduc -olu sau -ol) înseamnă „fiū” și corespunde grec. -pol și rom. -escu sau énu: cf. Bacaloglu, Maimorolu, Papazoglu; Hagiopol și Hagiescu, Beșlegēnu și Samurēnu; forme diminutive: (turcesce) Caragea, (grec.) Hurmuzache, (rom.) Turculeț.

§ 36. NUME TOPICE. — Afară de numele cetăților ocupate de Turci (Akkerman sau Cetatea Albă, Bender sau Tighinea și Cule sau Turnu)

carî revin adesea la cronicari, harta topografică a României (abstracţiune făcând de Dobrogea şi de Bugiac) e presărată de un şir de localităţi cu nume turco-tatare carî derivă¹⁾:

1. în majoritate, de la nume proprii :

Aslan, loc în Iaşi ; Bacal, loc în Fălciu ; Bagdat, sat în Rîmniceu-Sărat ; Bairac şi Baraictar (sat Bairactar), loc în Prahova ; Balaban, movilă şi insulă în Ialomiţa ; Baş-ciauş, sat în Iaşi ; Becher, insulă în Ilfov ; Beiu, sat în Teleorman ; Bondoc, loc în Ilfov (Bondoci, sat în Olt) ; Bulibaşa, sat în Ilfov ; Bursuc, sat în Tutova (Bursucani, sat în Covurlui, şi Bursuceni, sat în Botoşani) ; Buzdugan, loc în Vâlcea ; Caraiman, munte în Prahova şi sat în Dolj ; Cazac, sat în Némţ (Cazaci, sat în Dîmboviţa şi Argeş) ; Căzănesci, sat în Olt, Mehedinţi, Argeş, Ialomiţa, Vâlcea ; Cerchez, pădure în Mehedinţi (Cerchezeni, sat în Botoşani) ; Ciacâr, tîrg în Brăila ; Cîiauş, sat în Rîmniceu-Sărat şi Buzău (Cîiaşar, vale în Mehedinţi, şi Cîiaşesci, sat în Argeş) ; Cilibiţ, sat în Iaşi (Cilibie, sat în Buzău) ; Cioban, vale în Dolj şi măgură în Gorj (Ciobănesci, sat în Vâlcea şi Dîmboviţa) ; Ciochină, tîrg în Ialomiţa ; Ciomăgesci, sat în Argeş şi Olt ; Conduratu, tîrg în Prahova ; Copuz, sat în Ialomiţa ; Hadîmbu, sat şi schit în Iaşi ; Hagîu, movilă în Brăila (Hagieni, tîrg în Ialomiţa, şi Hagiesci, sat în Ilfov şi Vlaşca) ; Haimanale, sat în Buzău, Ilfov şi Prahova ; Harap, loc în Bacău ; Hermeziu, sat în Iaşi ; Lehliu, sat în Ialomiţa ; Mahala, sat în Olt şi Dîmboviţa (Mahalale, schit în Vâlcea) ; Martalogi, sat în Argeş ; Mazil, pârîu în Mehedinţi ; Micşunesci, sat în Ilfov şi Némţ ; Mirza, sat în Dolj (Mirzănesci, sat în Teleorman, Mirzasca, pârîu în Vâlcea, şi Mirzesci, sat în Iaşi) ; Rahtivan, sat în Prahova ; Şaitan, pădure în Ialomiţa ; Salahor, sat în Tecuci ; Spahiū, sat în Gorj ; Suliman, sat în Ilfov ; Sultan, sat, vale şi dél în Prahova ; Tataru, tîrg în Brăila şi Prahova, sat în Rîmniceu-Sărat şi Iaşi, pârîu în Buzău, lac în Brăila şi munte în Prahova (Tătarani, sat în Dîmboviţa, Prahova, Vâlcea ; Tătarăşeni, sat în Dorohoiu ; Tătarca, sat în Co-

¹⁾ Frunzescu: *Dicţionar topografic al României*. Bucureşti, 1872.

vurluiū; Tătăreŭ, sat în Dîmbovița și Olt; Tătărescŭ, sat în Tecuci și Teleorman; Tătărușŭ, tîrg în Sucéva); Tureu, movilă în Ialomița, Dolj și Muscel (Turcenŭ, sat și munte în Gorj; Turcescŭ, sat în Vâlcea și Argeș; Turcoica, movilă în Ialomița; Turculeț, dél în Rîmnicu-Sărat).

2. puține numai, de la nume comune :

Băcanŭ, sat în Tutova (Băcănescŭ, sat în Némț); Beciū, sat în Buzău, Olt și Rîmnicu-Sărat; Beilic, sat în Buzău și Ialomița; Caraula, sat, dél, vale și pârîu în Dolj; Cătun, sat în Vlașca, Dîmbovița, Prahova, etc. (Cătunaș, sat în Argeș, și Cătunenŭ, sat în Vlașca); Cerdac, sat în Putna și Rîmnicu-Sărat, munte în Némț; Cherestea, loc în Rîmnicu-Sărat și Putna; Cișmè, sat în Botoșani (Cișmele, sat în Covurlui); Han, movilă în Ilfov; Liliiecŭ, sat în Ilfov; Meterez, munte în Dîmbovița; Mizil, tîrg în Buzău; Odaie¹⁾, sat în Botoșani, Tecuci și Teleorman (Odăi, sat în Prahova, Ilfov și Buzău; Odăița, sat în Teleorman); Salhana, sat în Prahova; Schele, tîrg în Gorj.

La acestea s'ar putea adăoga localități în Brăila și Vlașca, cari, fiind raiele turcescŭ, aū păstrat până astă-ŭi numiri de sate și tîrguri, ca : Asan-Aga, Mola, Muftiū, Naip, Nazir, Vizir.

Un exemplu de turcire a unui nume înainte românesc oferă Còzia, plaiū și mănăstire în jud. Vâlcea. Actul de fundare din 1388 numesce aceeași localitate *Nucet*²⁾, așa că „Cozia“ e simpla traducere a vorbeŭ (turc. koz „nucă“) : cf.

¹⁾ Odaia Banului, sat în Buzău; Odaia Popel, sat în Covurlui; Odaia Protopopului, sat în Ialomița; Odaia Sèrbilor, sat în Fălciū; Odaia Turcului, sat în Dîmbovița; Odaia Vizirului, sat în Brăila, și Odaia Vlădicăi, sat în Ilfov.

²⁾ Hasdeu, *Istoria Critică* I, 129: „Bine am voit Domnia mea a ridica diu temelie mănăstirea... la locul ce se chêmă *Nucet* lângă Olt, ce se numesce *Cozia*“. Și aŭ se chêmă „Nucet“ diferite sate în Dîmbovița și Prahova, precum și mănăstiri în Dîmbovița și Buzău, iar *Nucŭ*, un dél în Rîmnicu-Sărat.

Arachoba, sat în Grecia (din sl. oréchu „nucă”) și tot acolo satul Kαρόα, litt. Nucă.

Cap. VII: Elementul folkloric

§ 37. PROVERBE ȘI PICĂTORI. — Influența orientală nu s'a mărginit numai în sfera vocabularului, ci s'a întins și în unele domenii ale literaturii populare, ca proverbe și snóve. Acțiunea spiritului oriental asupra paremiologiei române, ca și asupra celei balcanice, e destul de importantă. Indicațiunea cea mai veche o aflăm în cronicarul Neculce (II, 257) care, vorbind de prieteșugul ce făcu Antioh-Vodă cu Leșii, observă: „Nu face ca tată-său Cantemir-Vodă, să se puie împotriva unei crăii cu o mână de ómeni slabi: paza bună trece primejdia rea, mie-lul blând sughe la două mume, capul plecat nu-l prinde sabia...¹⁾”

Cele două din urmă proverbe, cari sună așa și în turcesce, precum și câte-va altele mai jos enunerate, sînt destul de vechi și caracteristice spre a merita o atențiune specială din partea etnografului. De aceeași natură sînt proverbele ca: Apa trece, pietrele rămân, Ce e scris omului trebuie s'o pătimască, Mai bine o învoială strîmbă de cât o judecată dreaptă, Sărută mîna ce nu poți mușca etc., importante sub raportul social, politic și religios.

¹⁾ O mențiune și mai veche la Miron Costin (I, 304), care, vorbind de firea nesățioasă a Domnilor și a Impăraților, citează proverbul turcesc: „Dece derviși pe un covor pot încăpe, iară doi împărați într'o țară nu încap”. Cantemir, în *Descrierea Moldovei* (p. 32), citează proverbul turcesc relativ la caii moldovenesci: 'Așem dilberi Bogdan bargiri mes'udir „Un tînăr Persan și un cal moldovenesc sînt mai lăudați de cât toți ceilalți”.

Unele din aceste proverbe par a fi însă de origină modernă și mijlocitorul lor a fost Anton Pann, ale cărui cărticele des citite sînt direct influențate, ba une-orî literal traduse din turcesce. Ast-fel: Cine caută prietenî fără cusur, fără prietenî rămîne, Cine se grăbesce, curînd ostenesce, Cu mai mariî tîi daravere să n'aibî, Limba taie mai mult de cât sabia, Nebunul are inima lui în gură și înțeleptul are limba lui în inimă, Nu cine trăiesce mult scie multe, ci cine umblă mult...¹⁾ Același caracter de importățiu-ne îl au proverbele ce figuréză mai jos sub numerele 11—16.

Omitem în enumerațiunea de mai la vale proverbe de un caracter prea general, ca: Bate fierul, până e cald, Calu de dar nu se caută pe dinți, De cât la anu un boi, mai bine ađi un oi, Limba ôse n'are și ôse sfărămă, Lupul își lăpădă pîrul, dar năravul ba, Munte cu munte nu se întîlnesce, dar om cu om se întîlnesce, Pescele de la cap se împute, Plete lungi și minte scurtă, Sătulul la flămînd nu crede—ce le regăsim la mai tôte popórele, și decî și la Turci.

Pentru proverbele române ne servim de colecțiunile lui Pann, Ispirescu și Zanne; pentru cele macedo-române de bogata culegere ce figuréză în recenta operă folklorică a lui Papahagi²⁾.

Paremiologia turcescă merită o atențiune

¹⁾ Cf. Decourdemanche: Qui cherche un ami sans défaut, reste sans amis, Qui va vite, se lasse vite, Avec un plus grand que toi ne traite point d'affaires, La langue tue plus de gens que l'épée, Le fou tient son coeur sur la langue, le sage tient sa langue dans son coeur, Ce n'est pas en vivant longtemps, c'est en voyant beaucoup, qu'on apprend quelque chose...

²⁾ P. Papahagi, *Din literatura populară aromână*. București. 1898, p. 415—715 (proverbe).

mai d'apropo. Literatura orientală e foarte bogată în proverbe sau „cuvinte din bătrân“ (*atalar sözü*), cum le numește, o expresiune interesantă ce figurează și la Cantemir-Vodă („cuvînt bătrîn“ ad. proverb). Cele aflate în Gramatica turcescă a lui Jaubert și în cărticica publicată în 1865 de Academia orientală din Viena¹⁾ ofer deja curioase analogii cu proverbele noastre și cu cele balcanice. Dar prima colecțiune însemnată de proverbe turcesci se datorește lui Ahmed Midhat Efendi, publicată în 1870 la Constantinopole și urmată, în 1873, de o colecțiune analogă a lui Ahmed Vefyk Efendi. Fie-care dintr'însele conține un număr de vr'o cincî mii proverbe și dicătorii turcesci, în cea mai mare parte de origină populară²⁾.

La Bulgari, Albanezi și Grecii moderni s'află paralele la mai toate proverbele mai jos citate. În privința paremiologiei balcanice, se pot găsi amănunte bibliografice abundante în recenta operă a d-lui Politu, profesor de mitologie la Universitatea din Atena³⁾. Introducerea la această vastă publicațiune comparativă, în care și proverbele românesci ocupă un loc de onoare, conține un bogat material bibliografic, relativ

¹⁾ Jaubert, *Grammaire turque*, II ed. Paris, 1833, p. 336—376 (textul turcesc cu traducerea franceză). — *Osmanische Sprichwörter* herausg. durch die K. K. orientalische Akademie. Wien, 1865 (textul original cu o transcripțiune și o versiune literală).

²⁾ Textul primei colecțiuni, cea mai importantă, a fost reprodus în original și în traducere engleză de: Rev. E. I. Davis, *Osmanli Proverbs and quaint sayings*, 4800 sentences in turkish, printed in roman characters, with english translation, explanations... (the turkish original is also given in an appendix). London, 1897. — Cărticica lui Decourdemanche, *Mille et un proverbes turcs* (Paris, 1878), conține numai traducerea franceză a proverbelor citate.

³⁾ N. G. Politu, *Studii despre viața și limba poporului elen* (Μελέται: περί τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ): *Proverbe* (Παραροιμίαι), tom I. Atena, 1899.

mai ales la popóarele balcanice, ceea ce ne dispensează de a mai reveni asupra acestui punct.

Trecem acum la enumerarea proverbelor și dicătorilor nóstre, cari ofer trăsuri de asemănare cu cele orientale¹⁾.

1. A băga mâna în miere și a nu-ți linge degetele nu se póte.

Var. mer.: Care's bagă mâna în niare, dzéditle va's alingă; — turc. „bal tutan parmagyny yalar“, litt. (cine) mierea atinge, degetele-și linge.

2. Apa curge (trece), pietrele rămân.

Varianta macedo-română „Apa cură (tréte), arina (chetrele) arēmâne“ corespunde întocmai proverbului turcesc „seil geçer (güder) kum kaltır“, adică apa trece (se duce), nisipul rămâne. Cf. despre acest proverb: Hasdeu, Etym. 1265 și Zanne I, 101.

3. Banī albi pentru ȃile negre.

Var. mer.: Paraș alghi tră dzili lai; — turc. „ak aköe kara gün iöindir“, banī albi sînt pentru ȃile negre.

4. Barba lasă să se ducă, capul să trăiască.

Turc. „sakal başyna kurban olsun“, litt. barbă pentru cap jertfă fie.

5. Bătaia e din raiū.

Turc. „dayak ğenetten öykma der“, bătaia (litt. bēțul) e scósă din raiū — Turcii creșënd în efectele ei salutare.

6. Cămașa e mai aprópe de piele.

Var.: Cămașa e mai aprópe de cât anteriul; saū: Tot îi mai aprópe cămașa de cât sumanul (Seđétórea I, 219).

¹⁾ Proverbele romănesci se citéză obicînit sub forma aflată în cele două colecțiuni publicate de Anton Pann; la cas contrar, se indică în parantese provenința.

Var. mer.: M'apropé ăi-u cămeşa de tuti straăli; — turc. „gömlek kaftandan yakyn“, litt. cămaşa de cât caftanul mai apropié.

7. Capul plecat nu-l taie sabia.

Var. istorice: Capul tăiat nu-l prinde sabia (Neculce II, 257); Capul plecat de sabie nu va fi tăiat (Văcărescu, 255) şi interesanta explicaţiune a proverbului de acelaşi, în Istoria Imperiului otoman, p. 96. Alte var. la Zanne (II, 38—40) care crede proverbul originar din Evanghelie, fără însă a cita nici pasajul nici textul corespunzător. Var. sârbescă: Pokorn glav sablja ne sjece; — turc. „eylen baş kesilmez“, capul plecat nu se taie. Var. orientală mai sună: „aman deyene kylyğ olmaz“, litt. (pe cel ce) aman strigă, sabia nu-l ajunge.

8. Capul solului nu se taie (Golescu).

Turc. „elciye zeval yok“, litt. solului vătămare nu.

9. Cât ți-e pătura, atât te întinde.

Var.: Cât ți-e plapoma, te întinde; Nu te întinde mai mult de cât ți-i oghialu. Var. mer.: Cât ți-u cerga, ahât s'ți tină; — turc. „yorganyna göre ayagyny uzat“, după lungimea plapomei picioarele întinde-ți.

10. Ce e scris omului trebuie să pătimescă.

Var. (Ispirescu): Omul nu poate scăpa de ce-i este scris în frunte; cf. Pann, p. 160: Trebuie să trăiască omul cum i-o fi scrisă la cap. Una din multiplele formule ale fatalismului oriental, care a prins așa de adânc rădăcină în sufletul poporului nostru (§ 39). Turc. „alynen yazusy başe gelir“, litt. (ce-i) pe frunte scris (ad. ursita), la cap vine (ad. se împlinesce).

11. Cel ce umblă pe drum cu gândul acasă, își pierde căciula în tîrg.

12. Cine bate la porța altuia, trebuie să bată și la porța lui.

Aceste două proverbe figurază numai la Anton

Pann, care pare a le fi tradus pur și simplu din turcesce. Corespunzătorile lor orientale sună ast-fel la Decourdemanche: L'homme qui laisse sa tête au logis, perd son turban dans la foule — Ne frappe pas à la porte d'autrui, si tu veux qu'on ne frappe point à la tienne.

13. Cine este sfânt, pe așternut móle nu dórme.

14. Cine plânge pe altul, ochiî lui își scurge.

15. Cine se închină la două credințe, acela nici o lege n'are.

16. Cine trăiesce nădăjduindu-se, móre jin-duindu-se.

Aceiași observațiune ca la ultimele două proverbe de mai sus s'aplică și acestora: ele s'aũ răspândit în popor pe cale cărturărăscă: — turc. „'azizi 'ilm yuşmak döşekde yatmaz“, omul învățat pe așternut de puf nu dórme; „el içün aglayan gözsüz kalyr“, cine pe altul plânge, ochiî își scurge; „iki kibleye tapanda din olmaz“, (cine) la două altare se închină, credință n'are; „ümidla geçinan ağlykdan ölür“, (cine) cu nădejdea petrece (trăiesce), de fómé móre.

17. Cine scui pă împotriva vîntului, își scui pă mustățile.

Variante la Zane (II, 723); — turc. „rüzgyara tüküren yüzüne tükürür“, (cine) la vînt scui pă, mustățile 'și mânjesce.

18. Cióra când aũ întrebato: ce pasere-î mai frumósă? ea a arătat pe puiî ei (Golescu).

Turc. kuzgune „güzel kimdir?“ demişler, „benim yavruларыm“ demiş, adică: pe cióra, ce pasere mai frumósă? întrebato-ai; puiî mei! răspuns-a.

19. Cu o flóre nu se face primăvară.

Var.: Cu o flóre numaî vara nu se face (Golescu); cu o flóre nu se face vara (Ispr.); — turc. „bir çiçekli bahar olmaz“, cu o flóre vara nu se face.

20. Cu o lingură de miere mai multe musce
prindî de cât cu o bute de oțet.

Turc. „bir fuçy syrkedden ziade, bir damla balla,
sinek tilitür“, litt. cu o butie de oțet nu atâtea, câte cu
o picătură de miere, musce se prind.

21. Cu răbdare și cu tăcere se face agurida
miere.

Var. mcr.: De aguridă s'fațî niare, ma cu arăv-
dare: grec modern (Politu, 138): 'Αγλία ἀγάλα γίνεται ἡ
ἀγορίδα μέλι, încet-încet se face agurida miere; — turc.
„sabr ile kuruk halva olur“, cu răbdare agurida dulcetta
se face.

22. Cu rudele să beî, să mănâncî, daraveră
să n'aî.

Var.: Cu rudele bea și benchetuesce, dar neguță-
torii nu face: — turc. „hysm ile ye iç, alyşveriş etme“, cu
rudele bea, mănâncă, negoț nu... De aci la Albanezi:
Me ñerîn evet ha e po, dănămarăyă mos „cu rudele
mănâncă și bea, daravere nu“; la Grecii moderni: Μὲ
τὸ φίλο σου φάγε πιε, καὶ ἀλισβερίσι μὴν κᾶνης, cu pietenu-tetă
mănâncă-bea și daravere nu face.

23. Cu vreme și cu paie mușmulele se mōie.

Turc. „zeman ile ve saman ile muşmular irişar-
ler“, cu vremea și cu paie mușmulele se coc.

24. Dacă vreî să trăiescî liniștit, să nu vedî,
să n'auđî, să tacî.

Turc. „rahat isteyen adam sagyr kör dilsiz olağak“,
în pace trăiesce omul, rămânend șurd, orb și mut.

25. De cât doi „ți-oiŭ da“ mai bine un „na“.

Turc. (în traducerea franceză de Decourdemanche):
Un tiens vaut mieux que deux tu l'auras.

26. Doi cârmaci înnecă corabia.

Turc. „iki reysis bir gemi batyrylar“, doi cârmaci o corabie fac să se scufunde.

27. Doi pepeni într'o mână nu se pot ținea.

Var. mer.: Doi himuniei (pépini) sumsuórá nu se pórtá; — turc. „iki karpuz bir koltuga sygmaz“, doi harbuzi nu 'ncap sub o subțioară. Cf. proverbul analog: „iki kylyğ bir kynagirmez“, două săbiî nu intră într'o tēcă.

28. Eū mare, tu mare . . .

Turc. „sen čelebi ben čelebi (atö kim kaşör)“, eū boier, tu boier (cine va țesela calul?) saū: „sen aga ben aga (bu inegi kim saga)“, eū mare, tu mare (cine va mulge vaca?).

29. Fuge de plóe și dă în noróie.

Var. mer.: Care fudze di ploe, dă di grandine; — turc. „yagmurdan kaçan doluya ogrady“, fugind de plóe dai de grindină.

30. Găina bea apă și se uită la D-deū.

Var.: Găina, când bea, se uită în cer (Golescu); Găina, de e pasere, când bea apă, tot se uită și ea la D-deū (Isp.). Var. mer.: Gălyina, țe-l gălyină, bea apa ș'mutrěști la Dumnidzăū; — turc. „tavuk bile su ičerken göye bakar“, găina, când bea apă, privesce la cer.

31. Găina vecinuluî e mai grasă.

Turc. „komşu taugu komşuya kaz görünür“, a vecinuluî găină o găscă ne pare.

32. Găsesce sat fără căinî, umblă fără ciomag.

Var. mer.: Aflași hóră fără căinî, imni fără lemn; — turc. „köpeksiz köyi bulmuş čomaksyz oinar gezer“, litt. fără căinî sat a găsit, fără ciomag se plimbă.

33. Haram veni, haram s'a dus.

Var. mer.: Harami vini, harami s'dus; — turc. „haramden gelen harame gider“ (id.).

34. Îi intră p'o ureche și'î ese pe cealaltă.

Turc. „bir kulagyndan girer birinden çykar“, p'o ureche intră, p'una ese.

35. In țara orbilor chiorul e împărat.

Var.: Chiorul între orbii este împărat (alte variante la Zanne II, 521,657). Var. mer.: Chiorlu intră orghi éste amiră;— turc. „körler memleketinde bir gözlüi padişah ederler“, în împărăția orbilor cel cu un ochiū padişah se numi.

36. La orașul ce se vede călăuză nu trebuie.

Turc. „ Görinen köyi kulaguz istemez“, satului ce se vede calăuză nu trebuie.

37. Limba izbesce în dintele ce te dore (Golescu).

Turc. „dişin agrydygy yere dili dokunur“, la dintele ce dore într'acolo limba se îndreptă.

38. Lupul când îmbetrânesce, îl latră câini.

Var.: De lupul bătrân câini își bat joc (Golescu);— turc. „kurd koğayınğa köpein maşharasy olur“, de lupul îmbetrănit câini 'și bat joc.

39. Mai bine o învoială strîmbă de cât o judecată dréptă.

Turc. (Decourdemanche): Accommodement vaut mieux que le meilleur des procès.

40. Mai bine ședî strîmb și vorbește drept.

Turc. „ eyri otur dogru söyle“, litt. strîmb ședî, drept vorbește.

41. Mângâierea săracului e mórtea.

Turc. „fakiriñ tesliyesi öltüm dñr“, a săracului mângâiere mórtea este.

42. Mătura veche ajunge la grajd.

Var.: Mătura, pân' e nouă, o ții în cui; dacă se

învechesce, o aruncă după uşă (Golescu); — ture. „eski süpürgey dama atarlar,“ mătura veche la grajd s'a-runcă.

43. Mielul blând sugă la două mume.

Var. mer.: Nielu dulţi di la două mumă ni sudzi. Proverbul sună așa și turcesce; la Albanezi: *kenğ i bută pi dū māma* (id.).

44. Nu știu, n'am vădut...

Ture. „ne biliürüm ne gördüm...“, je n'en sais rien, je n'ai rien vu (voilà les reponses les plus sages).

45. Numai miere dîcînd gura nu se îndulcesce.

Ture. „bal bal dymegle agyz tatlylanmaz“, miere miere dîcînd, gura nu se îndulcesce.

46. Ochiul stăpânului îngrașă vaca.

Var. mer.: Ochiul a Domnului u ngrăși tutiputa; — ture. „aganyñ gözü ineyi semiz eder“, litt. al stăpânului ochiul vaca grasă face.

47. Oțetul tare vasul seî sî strică.

Ture. „sirt sirke kendi kabyna zarar eder“, oțetul tare vasului vătămă aduce.

48. Picând, picând, baltă se face.

Var. mer.: di chicută chicută s'fațe baltă (bari) mare; — ture. „damlaya damlaya göl olur“, picătură la picătură lac se face.

49. Sărută mâna ce nu poți mușca.

Var.: Mâna ce n'o poți mușca, sărut'o ș'o mîngăie (alte var. la Zanne II, 244—245); — ture. „osyramadygün eli öp başyna ko“, mâna ce nu poți mușca sărut'o și pune-ți-o pe cap (în semn de respect).

50. Și-a găsit tingirea capacul.

Var. mer.: Se arucuti căpachia di-ș află tingirla;—ture. „tenğere yuvarlanmyş kapagyny bulmyş“, tingirea s'a rostogolit (și) capacu a găsit.

51. Socotéla d'acasă cu cea din tîrg nu se potrivește.

Turc. „evdeki hisab bazara uimaz“, socotéla de-acasă cu cea din tîrg nu se brodesce.

52. Țiganul când s'a făcut împărat, întâi pe tată-său l'a spînzurat.

Var. mer.: Ghiftul ș amiră intră, tatu-su ninte spînzură;—ture. „turke beylik vermişler iptida babasyny öldürmüş“, litt. când Domnia se dă turcului (ad. turcomanului, perfid și crud), întâi pe tată-său îl omără.

53. Unde nu-î cap, vaî de picióre.

Var. mer.: Iu nu-î cap ca vaî di ciciori;—ture. „aklsyz başıñ zahmetini ayaklar çeker“, litt. la capul fără minte piciórele sufăr.

54. Vorbă mare să nu ȑicî, căcî gardul are ochî și zidul urechî.

Turc. „her söz söyleme ki yerin kulagy var“, vorbă mare să nu ȑicî, căcî pămîntul are urechî.

Alte proverbe aũ mai mult forma orientală (introdusă mai ales prin Anton Pann):

Chelului ce-î lipsesce? tichie de mărgăritar (var. mer.: ȑe tu hiera, căsidose? chilipoș di mărgăritare).

Cine păzesce sofraua, mănâncă ciorbaua.

Mai bine peșingea pe ipîngea de cât cu toptanul și baniî la anul.

Copilul numai ce mănâncă e halal, ce îmbracă e haram.

Următórele două mi-aũ fost comunicate de răposatul Ispirescu :

Pirpiri (ușor) cosac, saxana (greu) bricég, adică: ifiliu, lefter de parale.

Cioc selém (multă sănătate) de la jupân Ibriam, că și-a făcut căciula șalvarî, adică: tronc Marico, fa!

§ 38. LOCUȚIUNI ȘI IDIOTISME. — Afară de proverbele propriu-ziise, mai sînt o sumă de locuțiuni și de idiotisme de origină orientală¹⁾. Enumerațiunea de mai la vale nu are pretențiunea de a fi completă.

1. „a ajunge cuțitul la os“, a ajunge durerea și suferința la culme, corespunde locuțiunii analoge turcesci „le conteau a touché les os“ (Decourdemanche).

Doinisie, 186 [despre cumplitele impilări ale Han-gerliului]: lăcuiitori nu mai avea de unde să mai dea, că *le ajunsese cuțitul la os*... Zilot III, 82 [despre jafurile lui Alexandru-Vodă Suțul]: *cuțitul a ajuns la os*, sîntem pustie turmă...

2. „ape“, în sens de dispozițiune: în ce ape s'adapă? (Alexandri, Teatru, 1433: Iorgule... nu ești în *apele* dumitale) corespunde idiotismului turc. „ne sularda der“, en quel état (litt. en quelle eau) se trouve-t-il? c'est à-dire que fait-il? que pense-t-il?

3. „a bea tutun“ e o traducere literală după „tütün içmek“, fumer (litt. boire) du tabac — după care s'aŭ modelat locuțiunile analoge din neo-grcă (πίεσιν καπνόν), din bulgara (piša čubuk) și din albaneza (pi duhan). Caracterul particular al fumatului oriental, care era mai mult o sörbere de cât o aspirațiune (§ 89), a dat nascere

¹⁾ Intr'o materie așa de delicată, se pöte une-orî să ne înșelăm despre provenința direct turcescă a cutărilor sau cutărilor expresiunii idiomatice. Facem dar alăturările de mai la vale cu örecări reserve. Multe idiotisme figuréză în corpul lucrărilor, la vorbele corespunđătoare: V. abanos, arșic, chef etc.

acestei locuțiuni. Tot așa locuțiunea „a trage cîubuc (tabac)“ reproduce frasa turcăscă „çibuk (enfiye) çekmek“, priser (litt. tirer) du tabac, fumer (litt. tirer) une pipe.

4. „a pune calupul“, a înșela („a mânca calupul“, a fi înșelat) corespunde turc. „kalyb etmek“, jouer un tour, duper (litt. faire la forme du cordonnier). Expresiunea figurată e imprumutată din sfera relativă la meșteșugul cizmăriei, care a procurat limbei și alte metafore analoge: „a pune cuiva pingéua“ sau „a pingeli pe cineva“, ad. a-l înșela, pe când „papugiul“, cizmarul de papuci, a devenit tipul viclénului sau al șarlatanului.

5. „a învîrți dulapul“, ad. a umbla să înșele — dulapul fiind róta cu ajutorul căreia femeile trăgeau borangicul — corespunde turc. „dolab çevirmek“, intriguer, litt. tourner la roue.

6. „foc de scump“ ad. foarte scump, corespunde locuțiunii analoge turc. „ateş pahasine“, à un prix exorbitant, litt. à un prix feu.

7. „a o întorce pe fôia cealaltă“, ad. a schimba vorba, sună întocmai ca turc. „ol yapragy çevirelim“, tournons l'autre feuille, c'est-à-dire changeons le discours.

8. „a veni cuiva de hac“, a o scóte la capăt, a dovedi pe cineva, corespunde perfect turc. „hakynden gelmek“, châtier, soumettre, vaincre. (litt. venir de droit), de unde și bulgăresce „ot hak doiğ“ (cu dativul ca și român.), vaincre.

9. „a înghiți hapul“, ad. a o păți, corespunde turc. „habb yutmak“, avaler la pilule, fig. être perdu.

10. „a eși la maidan“, a se da de față, a veni la ivélă, a se descoperi; și „a scóte la maidan“, a face cunoscut... reproduc pur și simplu idiotisme turcesc: „meydana gelmek“, se produire

(litt. venir au jour) și „meydana çekarmak“, révéler (litt. faire sortir au grand jour).

11. „a mânca bătaie“, ad. a primi saŭ suferi bătaie, reproduce idiotismul „agağ (dayak, kötek) yemek“, recevoir la bastonade, litt. manger (des coups de) bâton... cf. a mânca o palmă cu „ta-paŭga yemek“, recevoir (litt. manger) un soufflet.

De asemenea, locuțiunea analogă „a mânca păpară“ (mcr. u măcâ păpară) corespunde turec. „paparysyny yemek“, être molesté, tourmenté (litt. manger la *papara* ou la soupe au fromage).

Tot în legătură cu acest idiotism staŭ locuțiunile pentru „a minți“: a mânca borș și a mânca haram, corespundând lui „hâlt yemek“, mentir (litt. manger le mélange) și „haram yemek“, voler (litt. manger de l'argent illicite).

12. „a nu fi de nasul cuiva“ și „a scôte pe nas“ (cf. Pann, p. 113: o să-I iasă tôte pe nas) corespund locuțiunilor turcesc: „(bu çiçek) senün burunuñ iëün deildür“, (cette fleur) n'est pas pour ton nez, c.-à-d. c'est trop beau pour toi... și „(anamdam emmediyim) süd burunemdan çykar“, (le lait que j'ai sucé de ma mère) me sort par le nez, c.-à-d. j'ai souffert mille tourments.

13. „unde șede?“ în loc de unde locuiesce? — ca bulgar. gde sēdi? și ngr. ποῦ κάθεται; — corespunde turec. „nerede oturior?“ où loge-t-il? (litt. où est-il assis?): în acēstă locuțiune, ședereea e identificată cu locuința, din cauza vieții sedentare a Osmanliului și a societății noastre din epoca fanariotă (§ 91).

14. „a tăia prețul“ după turec. „paha kesmek“, fixer (litt. couper) le prix... ca și vechiul idiotism „a tăia nartul“ după „nark kesmek“, taxer (litt. couper) le tarif.

15. locuțiunea „tîrgul păduchilor“ în București, pentru Hala vechiturilor, reproduce idiomul turcesc „bit pazary“, marché de vieilleseries à Constantinople (litt. marché des poux).

16. „dór nu daŭ Tătariŭ“, locuțiune ce exprimă o urgență extraordinară, un zor mare, reproduce în tocmăi pe turc. „sanki tatar ony kovar“, on dirait qu'un tatar (c.-à-d. un courrier) lui donne la chasse (se dit de qn. qui se presse et agit avec précipitation). O variantă turcescă mai sună: „ardeňyzden tatar me kovar“, avez-vous donc un tatar à vos trousses? (se dit à qn. qui se presse fort), corespunzînd locuțiunii românesce „parcă'l alungă Tătariŭ...“

Alexandri, Teatru, 51: cuconașu era grăbit, *parcă'l alungăŭ tătariŭ* din urmă; ibid. 288: îți daŭ cât cerŭ, nu-măi te cară îndată din casa asta — *dór nu daŭ tătariŭ!* 464: iaca vin... măi stăi, că *dór nu daŭ tătariŭ!* 508: iaca mă duc, mă duc... *dór nu daŭ tătariŭ!* 658: adă rēvașu și nu răcni așa, că nu *te alungă tătariŭ...* 808: ho, țară! *nu daŭ tătariŭ!*

Cum se vede, în aceste locuțiuni, termenul „tătar“ n'are nimic a face cu némul turcesc ce pōrtă acest nume, ci el se referă la călărașii tătari, cari erau curieri foarte dibaci. Totuși, în mintea poporului, alusiunea etnică în locuțiunea de măi sus nu pare a se fi șters cu totul, cum o arată variantele paralele:

Alexandri, Teatru, p. 1717: de odată ne-am pornit, *ca și când ar fi năvălit Tătariŭ*; p. 1000: ian poftim, fraților... ce ședeți în picióre? că *dór nu vin Turciŭ...* (cf. Neculce II, 200: stău satele pe marginea țării leșesci pline de ómeni și le spuneau Moldovenii: fugiți! fugiți! că *vin Turciŭ* în țara noastră!). Șeșetóre I, 218 [prov.]: *dóră nu daŭ Turciŭ!*

Aci se pot adăoga cele câteva idiotisme traduse din turcesce:

PUNGĂ, sumă fixă de 500 lei vechi, reproduce pe turc. *kisè* „bourse et somme de 500 piastres“ (ngr. *πορτί*, id.). Terminul figurază nu numai în vechea noastră istoriografie, dar a persistat în prosa populară și în cântecele bătrânescl. Iată câteva exemple:

Neculce II, 188: Gheorghe Ștefan-Vodă aŭ dăruit Impăratului moschicesc o cruce ferecată cu aur și cu pietre scumpe, de 400 de *pungî* de bani, ca să-l deo ôste să vie în Moldova; ibid. 294: poruncit'aŭ Vezirul lui Antioh-Vodă să grijescă 300 de *pungî* de bani, să-l puie Domn în Moldova, că alții daŭ 500. Stăncescu, Basme, 116: Domnița nu stătu mult la gânduri, chemă p'al de vinde rôbe și-l dădu 2 *pungî* de galbeni pe una, ș'o cumpără.

Alexandri, 179:

Trei dîle [boierii] se sfătuiră,
Lui Iordachi să-l înșele,
Trimiiëndu-i mîgulele
Ș'un poclon de 10 *pungî*...

Teodorescu, 676:

Tudorel se 'mbogăția,
Dar la biruri mi-l punea...
Și da Tudor, tot mai da,
Tot pe ani 5 *pungî* de bani...

PÓRTĂ, sinonim cu „Impărăție“, la vechii noștri cronicari, e o traducere după „Babi (humayum)“.

Neculce II, 182: Petru-Vodă Rareș, când era închis în cetatea Ciceiiului, în țara ungurască, avea nevoie de Nemți si de Unguri: iară fiind Dómnă lui Sêrbóică, de némul Despoților, fata lui Despot-Craiŭ, aŭ scris o carte sêrbescă la Impăratul turcesc și Vezirul cu rugămintele, și aŭ slobođit cartea pre o feréstră gios din cetate, și aŭ învățat pre o slugă a lor Sêrb ce avea să se ducă cu cartea la Pórtă la Vezirul; ibid. 298: acel Vezir Baltagiul îndată și aŭ trâmisi la Hanul tătăresc de l'aŭ chemat la Pórtă la sfat și aŭ și stricat Turcii pacea cu Moscalii.

PORTAR-BAȘA, al cărui sens și funcțiune corespundeau lui Capugi-bașa, precum subalternii sei, portarii și portăreii, s'aŭ modelat după capugiul Saraiului (Fortino III, 295).

§ 39. OBICEIURI ȘI CREDINȚE. — Dintre obiceiurile orientale adoptate la noi, vom releva aici numai trei caracteristice, rezervându-ne a vorbi despre cele-lalte în paragraful consacrat etichetei.

Maî întâi, curiosul obicei de a-și aprinde o rogojină d'asupra capului, când boierii doriau să presinte un arz sau jalobă Sultanului (iar țărani când aduceau Domnului vr'o plângere): aprinderea rogojinei era menită să atragă atențiunea Impăratului sau a Domnului și simboliza focul ce mistuia inima jeluitorului.

Iată câte-va exemple din cronicarii noștri.

N. Costin II, 92: Dimitrașco-Vodă aî rînduit că-va boieri să mîrgă la Țarigrad cu pîră asupra lui Nicolaî-Vodă... Dat-aî boierii ruca la singur Impăratul, *aprindeîndu-și o rogojină în cap*... Axinte II, 123: acel Ianio a îndemnat pe boieri să dea ruca adecă răvaș de jalobă la singur Impăratul; și așa într'o dî. venind Impăratul de la Scudari, că mersese să se închine... la giamiile cele mari împărătesci, i-aî ținut calea boierii și *aprindeînd rogojina în cap*, aî dat rucaua. Neculce II, 226: după ce s'aî mazilit Dimitrașco-Vodă, s'aî dus maștiha acestor boieri, Vorniceșu lui Chiriac Sturzii, la Țarigrad, de aî zăbovit jumătate de an, și *șt-aî aprins rogojină în cap*, de l'aî pîrit la Impăratul pe Dimitrașco-Vodă: II, 303: sosind boierii la Țarigrad, au socotit vreme și aî păscut prilejul și când aî eșit Impăratul la giamie, ei *șt-aî aprins rogojină în cap* și aî dat arz la Impăratul, jăluind pe Nicolaî-Vodă ce le aî făcut...

Obiceiul oriental, practicat numai la Țarigrad, se introduse și în țară, unde deveni foarte popular în timpul Domnilor fanarioți, ale căror nedreptăți strigătore provocaî o protestare desperată și blestemul mulțimii.

Zilot, în Domnia a treia a lui Alexandru-Vodă Suțul (Revista III, 82), vorbește de jafurile acestui fanariot, cari împinseră obștea Țîrgoveștenilor a porni la Țarigrad și a se jelui Porții:

Mămăligă la traistă și bețigaș în mână,
 Supunerea la inimă, *în cap cu rogojină*,
 Așa mic, mare, să plecăm...
 Cuțitul a ajuns la os, simtem pustie turmă.
 Așa cu o gură să strigăm : Prea înalte Impărate,
 Veți *rogojini aprinse în cap*, în grab fă-ne dreptate!

Fil. 326: nenorociții țărani, deserați de asupririle ciocoilor, intrară în București pe la 8 ore de dimineață, tocmai pe când Domnitorul [Grigorie Ghica-Vodă] se afla în Divan și ca să atragă mai mult atențiunea publică, unul dintr'înșii *făcu un sul de rogojină și dându-i foc la partea de sus, îl puse în cap*, apoi scoțând jalba din sân, o puse în vârful unui proțap lung și intră în Curtea domnească. Ghica, XIII: s'au sculat Țirgoviștenii [cărora Suțul le răpise moșia orașului, ca s'o dea fiicei sale de zestre] cu mic cu mare și au venit la Divan la București *cu rogojini aprinse în cap și cu jalba în proțap*...

Obiceiul este eminamente turcesc. Intr'adevăr, în Orient, sclavul dispune de două mijloace spre a face cunoscut stăpânului inaccesibil tiraniile subalternilor sei. Când Sultanul ese din saraiu ca să încalece, nenorocitul i se presintă îmbrăcat cu un caftan de hârtie, ceea ce însemnează că, dacă s'ar scrie pe acea hârtie plângerile jeluitorului, ele n'ar putea să încape; sau imploratorul i se înfațisează cu o lampă sau cu o rogojină aprinsă în cap, ceea ce (după graiul alegoric al orientalilor) va să dică că suspinele smulse de amare suferințe se ridică la cer să strige răsbunare ¹⁾.

Un alt obicei, de aceeași origină, se referă la îngrijirea particulară ce se da la noi înainte

¹⁾ D'Ohsson VII, 188: antrefois les suppliants tenaient d'une main leur placet et de l'autre, *une petite natte fumante sur leur tête*, pour faire connaître qu'ils étaient victimes de l'oppression.

Hammer, X, 78; cf. 372: toute la ville était dans la plus grande agitation (1665); une troupe de mécontents des provinces asiatiques *portant sur leurs têtes de flambeaux allumés*... se réunirent sur l'hippodrome...

cișmelelor făcute din caritate publică, pe cari locuitorii din orașe și de la țară le împresurau cu zid, le dedeau nume cunoscute și le împodobiau în fel de fel de chipuri. Așa erau, la Bucuresci, cișméua Mavroghene, în capul podului Mogoșoie; cișméua Văcăresci, Filaret, Brâncoveni la St. Elefterie; cișméua din grădina Cișmegiū, cișméua roșie la spatele bisericeii cu Sfinții etc.

Mateiū din Pogoniana, Mitropolitul Myrelor, între alte sfaturi ce adresază lui Șerban-Vodă, îi dă și pe acela de a face punți și fântâni pentru călători (Tesar I, 371): „Fă și puturi și fântâni pentru călători, ca să capeți glorie de la D-deu și onoare de la ómenii; e mare facere de bine, să poți cel însetoșat să bea apă și să se răcorască când este ostenit...”

Obiceiul acesta a izbit deja pe un bun observator contemporan, care îl consideră ca emnamente oriental¹⁾.

O altă datină curiosă, des menționată în basmele turcesci și asemenea particulară Orientului, era frecatul piciórelor înainte de a adormi²⁾.

Dintre credințe, fatalismul oriental se reflectă la noi într'un șir de locuțiuni proverbiale, ca: așa a fost să fie! așa i-a fost scrisa! cum îi va fi norocul! cui i se croiesce rău, rău îi merge tot mereu!

Tóte aceste expresiuni își au formule co-

¹⁾ Bauer, *Mémoires* p. 215: C'est une particularité qu'on ne rencontre que dans la Turquie et dans les pays orientaux.

Ubicini, *la Turquie actuelle*, p. 358: La charité a semé sur les bords des routes ces fontaines où le voyageur altéré et fatigué par une longue marche trouve une eau pure pour étancher sa soif.

²⁾ Sion, *Souvenir contemporaine*. Bucuresci, 1888, p. 29: boieri, cocóne, chiar Vlădicii și Mitropoliții. nu puteau adormi, până nu le desmierda cineva epiderma de la picióre cu ușóre frecături.

responsdătorre în turcesce: bun e Dümneđeu! (*Allah kerim*), de o vrea Dümneđeu! (*inş Allah*), aşıa i-a fost să fie! (*olagan olur*) şi în fine, termenul „scrisa“ în sens de „sörte“ coincide cu turc. *yazu*, écriture, destinée (cf. § 37, prov. 10).

Este cunoscuta resignare după preceptul fundamental al Islamului: convins că nu póte fi părăsit de Providenţă şi că în orî-ce nenorocire un Dümneđeu bun şi înţelept veghiază asupra-I, Turcul nu-şi pierde cumpétul cu schimbările sörtei şi, nepăsător, repetă într'una: „bun e Dümneđeu!“ „de o vrea Dümneđeu!“ şi „era scris!“

Acéstă credinţă în predestinaţiune saű fatalism oriental (*kysmet*) se află ast-fel formulată în Coran: Alesul ca şi osînditul e dinainte ursit la fericire saű nenorocire eternă, fiind unul şi altul încă în sînul mamei lor, şi „Dümneđeu a scris pe fruntea fie-căruí om numărul ădilelor sale“¹⁾. O îndoită consequenţă resultă din acéstă doctrină: pe de o parte indolenţa caracteristică a orientalului, pe de alta o mare putere de resignare.

Fatalismul, sub forma-I orientală, este adînc înrădăcinat în poporul nostru²⁾ şi n'are a face cu fatalismul biblic, aşıa cum el se manifestă la vechii cronicari, cari, faţă cu nenorocirile cumplite ce bántuiaű ţara şi cu despotismul ne-

¹⁾ Cantemir, *Moldova*, 127: Plures inter Moldavos sunt, et infima plebs fere tota, qui credunt, cuilibet mortalium a Deo praestitutum esse fati diem, qui nisi expletus fuerit, neminem mori neque in bello cadere posse: quae res adeo illis addit animos, ut quasi rabidi nonnunquam in hostem ruant. Cf. *Ist. imp. otom.* p. 55.

²⁾ Alexandri, *Poesii populare*. p. 4: Românul are mare plecare a crede în sörta. Intîmplările lumii îl găsesc totdeauna pregătít a primi lovirile lor, căci el se întăresce în credinţa mângăietóre, că aşıa i-a fost scris! aşıa i-a fost zodia! aşıa i-a fost să fie!...

omenos al Domnilor, se mulțumiau cu stereotipe formule de resignare¹⁾).

Pe lângă completa resignare în voia sorței, concepțiunea populară a Norocului și a repartisării bunurilor pămîntesci pare a fi de aceeași origină. În basme, Norocul stăpînesce întreaga viață a omului: el apare într'însele personificat când ca tîner și când ca bătrîn; săracul și bogatul, feciorul de împărat și fata sîrmană sau arăpóica își au fie-care Norocul lor particular; adesea omul pornesce în căutarea lui²⁾).

Românii din Macedonia au moștenit (odată cu terminul caracteristic *căsmete* „sôrte, noroc“) aceeași credință, ce se oglindesc și la dînșii într'un număr de dicțori: Unde dă, dă! și unde nu dă, nu dă! Fă-mă cu noroc și aruncă-mă în gunoiu... Dórmă, dar Norocul îl lucrăză...³⁾).

§ 40. SNÓVE ȘI BASME. - Cartea cea mai răspîndită în Turcia și cea mai citită după Coran e pînă astăzi colecțiunea de snóve ce pórta numele lui Nasradin-Hođa⁴⁾ și care la noi au fost popularizate de Anton Pann sub titlul „Năsdra-văniile lui Nastratin Hoge, culese și versificate“⁵⁾).

Nasr-eddin, rostit de Turci Nasradin și ro-

¹⁾ Veđi modul cum cronicarul anonim, tradus de Amiras, judecă alternativele din viața indiviđilor și a popórelor într'un pasaj remarcabil pentru o asemenea concepțiune (Cronice III, 185).

²⁾ L. Șăineanu, *Basmele*, index s. v. fatalitate, noroc, ursită.

³⁾ Papahagi, p. 459.

⁴⁾ Originalul turec în numeroase edițiuni sub titlul *Latha 'if-i Hođa Nassr-eddin Efendi*, Glumele lui Nastratin Hoge. Prima edițiune turecască apăru la Stambul către 1837, care în curînd fu urmată de traducerea neo-grécă și de cea română. Traducere franceză de Decourdemanche: *Les plaisanteries de Nassr-eddin Hodja*, traduits du turec. Paris, 1876. Cf. Kunos, Die Spässe des Hodja Nassreddin, ein Beitrag zur Kenntniss der türkischen Volksliteratur (în „Die Donauländer“ I, 1899, No. 4 și 5).

⁵⁾ Prima edițiune a traducerii lui Pann apăru la București în 1853.

mânizat în Nastratin, care jăcă în Orient un rol identic cu Pepelea ca tip de naivitate și prostie, a fost un personaj real, un mare învățat contemporan cu Timur-Lenk, faimosul cuceritor tătar¹⁾). Celebru mai întâi prin știința sa, Nasr-eddin ajunsese în cele din urmă tipul legendar al spiritalului oriental, pe sēma căruia Turcii au grămădit toate pățaniile hazlii sale istețe²⁾:

Nastratin era un Hoge (dascăl sau învățat),
Care a rămas de basm până astăzi tuturor,
Pentru că era din fire cam p'o ureche, nădravan;
Nu-l găsești însă în faptă să fi fost vr'un viciu.

Aceste glume, traduse de A. Pann din turcesce într-o limbă populară, au fost mult citite și deși cuprinsul lor se află în mare parte și în alte literaturi, ele se răspândiră la noi sub forma lor orientală. Glumele circulau de sigur înainte de Pann, introduse pe cale orală, și așa se explică completa românizare a unora dintr'insele ca snove indigene, așa cum figurează ele bunăoară în colecțiunea lui Ispirescu.

Marea popularitate a lui Nastratin-Hoge la noi o dovedește faptul că a ajuns proverbial³⁾.

Iată câteva exemple:

Alexandri, Teatru, p. 414: să mai aud iar vr'un obraznic zicând, că sēmăn cu *Nastratin Hoge*, ca mai deunăzi; p. 745: ai ghicit ca *Nastratin Hoge*: p. 1096: acei Irozi pe cari i-ai vădut d-ta, nu erau Irozi, cum

¹⁾ Cantemir, *Ist. imp. otom.*, p. 72—75.

²⁾ O sorțe analogă a împărtășit-o la noi un alt învățat, elenistul Cacavela, dascălul lui Cantemir-Vodă, care a devenit asemenea un reprezentant legendar al literaturii bufone (Gaster, *Lit. pop.* 167 urm.).

³⁾ Asemenea la Turci: „Hoğa Nassr-eddin zamanıyndan“, de pe vremea lui Nastratin Hoge, ad. forte vechiă. La Români din Macedonia e familiar proverbul: zuru gumarlu al Nastradin Hoge (ad. măgarul lui Nastratin Hoge), care se aplică celor ce se laudă că n'au absolut nici-un vițiu (Papahagi, p. 518).

nu sînt eî *Nastratin-Hogea*; p. 1440: d'apoi de cine e vorba?... de *Nastratin-Hogea*?... p. 1627: în sînatatea lui *Nastratin-Hogea*! Bogdan, *Povești*, p. 126: o prietenie năstrușnică că nici *Nastratin-Hogea* nu le o mai putea strica. Gorovei, *Cimilituri*, p. 20 [barabule]: N'am găsit cuie și răsteie, Ci am găsit pe *Hogea* (ad. pe *Nastratin Hogea*) pe ouă.

Prima glumă, cu care se deschide colecțiunea lui Hogea Nasr-eddin Efendi — el întreabă de pe amvon pe credincioșii musulmani, dacă știu despre ce are să le vorbescă — a căpătat un caracter cu totul local devenind la Ispirescu cunoscuta snovă: Știți voi ce dice în cartea asta?

Anecdota cu bóbele de nisip (ce Hogea pune în fiecare ȃi din postul mare al Ramazanului) deveni la Ispirescu snova „Neajunsurile socotelii cu bobii”: Pascele apucă fără veste pe părintele Mușat; el pusese în buzunar 48 de bóbe de porumb câte ȃile are postul mare și scotea în fiecă ȃi câte unul; preotésa creȃend că-ȃi place părintelui să ronȃae în post, îi mai pusese un pumn.

Anecdota despre disputațiunea lui Hogea cu cei trei călugări creștini se atribue lui Cacavela, care pune unui hoge turc cunoscutele trei întrebări: unde e buricul pămîntului? Câte stele sînt pe cer? câtă e adîncimea mării?

Anecdota despre mosafirii nepoftiți (carȃi se pretind invitați de altul de cât de stăpânul casei) deveni la Ispirescu întăia sa snovă intitulată „Păpară”.

Altă snovă, „Bobîrnacul Némȃului”, cu cele două întrebări relative la albirea anterioară a părului din cap saü din barbă, corespunde variantei turcesci ce figurază în traducerea lui Pann sub titlul „Osebite anecdote.”

Alte din aceste anecdote aü trecut pe séma țiganilor: Nastratin e prins furând din grădină

și pretinde, că vîntul l'a aruncat acolo. „Dar, ȕise atunci grădinarul, cine a pus legumele în sac? — Tocmai la asta mă gîndiam, cînd ai venit, răspunse Hoge¹⁾. De asemenea anecdota des- pre g scele cu un singur picior. . .

Tot a a de populară a ajuns anecdota de o vrea D- e ! coprinsă între cele traduse de Pann. Anecdota e o simplă ilustrațiune a proverbului turcesc: Să nu pornesci la drum fără un D mne- ajută (*bismillah*!), ca să nu te g s c  fel de fel de belele. Iată pe scurt ac st  anecdotă carac- teristic  pentru credin a orient l  a fatalismului.

Nastratin Hoge¹⁾ ȕice nevastei, că a doua ȕi se va duce să lucreze la vie; ea  i spune să ȕic : de o vrea D- e ! „D'o vrea, de n'o vrea, răspunde el, tot mă duc la vie“. A doua ȕi, du- c ndu-se la lucru, se pomenesce luat cu de- a sila de ómenii unui Pa  , să le arate drumul la alt sat,  i 'l  in p n  t r i . Abia la miezul nop-  ii ajunge d nsul ostenit acasă  i bate la u  :

Cine e, întrebă nevasta, tu e ti Nastratinul meu?

ȕise el: Sînt eu nevastă, de va vro  Dumne e !

Trec nd la basme, vom face numai c te-va observa iuni în trec t, materia fiind abundan   i dificilă în acela i timp, de  re-ce  mprumu- tarea unor asemenea elemente e problema cea mai delicată din domeniul folklorului.

 n basmele n stre, ca  i în cele turcesci, Chelul e una din figurile cele mai populare: el e totdeauna norocos, conform proverbului tur- cesc (*keller b htl  olur „chelul e norocos“*). Ast- fel sînt: *Chele -Imp rat*, eroul unui basm muntén,

¹⁾ Ea se află deja sub forma românizată la Anton Pann, *Po- veste¹⁾ Vorbei*, p. 11.

care, după sfatul calului său, se face urît și sărăcăcios, dar între toți pețitorii el prinde mărul de aur aruncat de Domnița și o ia de soție ¹⁾; de asemenea, *Chelbea Năsdrașanul* eroul unui alt basm muntén ²⁾.

Tot astfel Arapul „buzat“ care scapă pe eroi din mâna balaurului: în basmele turcesci, ca și într-ale noastre, Arapii sînt negri, urîți și răi „cu o falcă în cer și cu una în pămînt“; dîșii jócă un îndoit rol, de doftori și de uriași năsdrașani.

Alte personaje din poveștile noastre pórta nume turcesci:

BILMEM, eroul unui basm muntén, care rămîne mut pînă se descoperă vitejia sa ³⁾): numele său corespunde lui „Nu-sciú“ și homericului Obdész; „Nimeni“, pretinsul nume al lui Ulysse; — *bilmem*, je ne sais pas.

CARACĂZ-VITÉZUL, numele celui mai mic fecior de împărat într'un basm muntén, care se preface în muscă, ca să afle ce vorbea mama zmeilor omorîți de dîșul; apoi trimis de Roș-Împărat să-l aducă pe fata lui Peneș-Împărat, el însuși o ia de soție ⁴⁾; — *karakyz*, fille noire.

DELI-SATİR, eroul unui basm moldovenesc care conține motivul mortului recunoscător ⁵⁾; — litt. Vitézul cu satîrul.

SEFER-IMPĚRAT, personaj legendar a cărui împărăție era învecinată cu Țara dînelor ⁶⁾; — *sefer* (ar.), voyage, guerre; bulg, sefer „război“, serb. sefer „călătorie“, ngr. σέφημ, luptă.

Colecțiunea de basme turcesci a lui Kunos ⁷⁾

¹⁾ Șăineanu, *Basmele Române*, p. 287.

²⁾ Stăncescu, *Alte basme*, p. 101.

³⁾ Șăineanu, p. 982.

⁴⁾ Ibidem, p. 501.

⁵⁾ Ibidem, p. 622.

⁶⁾ Ibidem, p. 175.

⁷⁾ Kúnos, *Ozsmán török népköltési gyűjtemény* (Colecțiune de basme osmano-turcesci), Vol. I. Basme osmano-turcesci culese din gura poporului. Budapest, 1887 (Edițiunea Academiei ungare de Științe); Vol. II. Basme și Căntece osmano-turcesci, culese din gura poporului și traduse, Budapest, 1889. — Basme turcesci culese în

presintă interesante analogii¹⁾ cu poveștile românești: Cerbul-Domn corespunde Cerbului vrăjit, Cele trei Năramze-Peri devenită la noi Cele trei Rodii aurite, Copiii cu părul de aur (cu episodul inițial caracteristic: oprirea de a se aprinde lumină), Cenușotca, Fata cea mai frumoasă din lume e Cosînziana...

Dar fondul acestor povești: dîne, cai năstrăvani, propunerea de enigme, limba paserilor etc. nu presintă nimic particular și constituie acele elemente comune ale fantasiei populare, ce le întîlnim în toate timpurile și în toate țările.

§ 41. CÂNTECE ȘI MUSICĂ. — Melodia trăgănată și melancolică cu care lăutarii recită unele din baladele noastre, o melodie caracteristică pentru totă poezia populară din peninsula balcanică, a fost direct influențată de ariile cântecelor turcești, de așa-numitele „manële“.

Asemenea și refrenul obișnuit în doinele și cîntecele noastre din bătrîni: *bre! aman, aman!* sau *ah! aman, aman!*²⁾ este iarăși o imitațiune după poezia populară turcescă.

limba originală și traduse unguresce cu o prefață de Vámbéry. Budapesta, 1889 (Edițiunea Societății Kisfaludy).

Cf. asupra acestor publicațiuni folklorice, recensiunea lui Pozder în „Ungarische Revue“ d. 1890 (p. 355—362) și studiul lui G. Jacob, Zur Grammatik des Völgärtürkischen (în „Zeitschrift der deutsch-morgenländischen Gesellschaft“ d. 1898, p. 695—729), cel din urmă pornind de la materialele adunate de Kúnos.

Volumul de basme a fost tradus și englezesc de Nisbeth Bain: *Turkish fairy-tales*, translated from the hungarian version. London, 1896.

¹⁾ Traducătorul englez, amăgit de analogiile generale ale basmelor noastre cu cele turcești, reproduce 4 basme din Ispirescu sub titlu „four semi-turkish tales from Ispirescu“: Statu-palmă, Barbă-cot, Porcul fermecat, Făt frumos și merele de aur și Tinerețe fără bătrânețe—primele trei revenind pretutindenea, iar ultima apröpe fără analogie în literatura folklorică.

²⁾ d'Ohsson V, 419: Les Turcs se servent dans leurs chants érotiques d'exclamations répétées *ah! va! aman!* qui marquent les angoisses et le désespoir d'un amour malheureux.

Iată câte-va citațiuni și exemple :

Alexandri, Poesii populare, p. 127 : Acastă baladă [Badiul] se cântă pe o arie cam sêrbescă, cu trăgănituri de glas orientale, și lăutarii adaogă la sfârșitul ariei un soi de suspin pe cuvintele turcesci : *bre, aman, aman!* Teodorescu, p. 644 : Aci, ca și în mai multe părți ale cântecului [Kira], se repetă refrenul : *bre, aman, aman!* Ibid. 121 (bragiul cântând pe aria unei manele) :

Ah! aman, aman!
De la Giurgiu viu,
Turcesce nu sciă...

Alexandri, Teatru, p. 126 :

Să ne ducă 'n Beligrad
Și de-acolo 'n Țarigrad,
Ah! aman, aman!...
Și de unde-am fost boieri,
Să fim robi la ieniceri,
Ah! aman, aman!

Instrumentele musicale și adî încă obicei-nuite de lăutari sînt: cobuzul, naiul sau muscalul, dairéua și giamparalele. Un taraf de lăutari se compune din 3 executanți: unul ține lăuta sau dibla și execută melodia, al doilea îl acompanéază cu cobza sau cobuzul și marchéază ritmul pe cîrdele instrumentului, cântând vorbele; iar al treilea, cu naiul sau muscalul, adaogă ariei executate floriturî mai mult sau mai puțin stridente.

Alte instrumente sînt fluerul ciobănesc sau cavatul cu viersu-î duios și neiul cu sunetul său dulce și plăcut.

Despre musica Curții și vechile instrumente practicate de boieri: § 59.

§ 42. JOCURI DE COPII ȘI DANȚURI. — Iată principalele din aceste jocuri pe de-a 'ntregul sau în parte de origină orientală.

Jocul în 3 armene ce se jăcă cu parale, precum odinioară jocul în firfiriei, numit „iasic și tura” și corespunzând modernului „pajură saŭ număr?” Cirica saŭ jocul în 5 pietre, în care piatra cea mai răsărită se numesce „topuz”, precum la jocul în nucă, nua cea mai grea pŕtă numele de „beg”.

Zmeul obișnuit are un birlic pe lângă speteze și cap, iar zmeul turcesc are forma unui ou cu două speteze în chip de cruce și se prinde cu coinacul.

Cunoscutul joc în arșice are o întrégă nomenclatură turcescă: armén, beiŭ, giol, ichiŭ, lenghiŭ, siciŭ, vizir. De asemenea varietățile sale: jocul în beiŭ bun, jocul în armén și jocul în sbenghiŭ.

La Românii din Macedonia, nomenclatura jocului pŕtă un caracter oriental mai puțin pronunțat: arșicul se numesce la dînșii *mişic* (Bitolia) saŭ *ip* (Vlaho-Clisura), ichiul *alumăi*, iar aruncăturile-î variate: duti „om”, laki „hoț”, [ca]-zacă „armaș” și ciur[la] „Domn”¹⁾.

La Turci, jocul cu osciŕele oilor („așyk oyunu”) e unul din cele mai răspândite; și la dînșii diferitele părți ale arșicului pŕtă nume diferite, cari adesea coincid cu ale nŕstre: partea de sus se numesce *bey*, cea de jos „kyahya”; una din cele două cavități *ekmekçi* „brutar”, cea d'a doua *hyrsyz* „hoț”; lovitura pŕtă numele de *yek* și cine a nemerit'o, câștigă jocul²⁾.

Jocul era tot așa de răspândit la Greci (ἀσπράγλοι) și la Români (*tali*), la cari partea găunŕșă

¹⁾ Papahagi, p. 126-131 și Weigand, *Aromunen* II, 288.

²⁾ Barbier de Meynard s. v. așyk; Vambéry, *Skizzen aus Mitelasien*, p. 86; Id. *Das Türkenvolk*, p. 191 (consideră jocul la Turci de origină străveche) și *Die primitive Cultur des tatarischen Volkes*, p. 148.

se numia κίων (*canis*) și aruncătura cea mai bună Ἀφροδίτη (*Venus*): Veneris jactus laetissimus dicebatur (Horatius).

Cum că jocul la noi a fost împrumutat de la Turci, o dovedește, în afară de nomenclatura lui, împrejurarea topografică că acest joc în arșice e cu totul necunoscut Românilor din Transilvania.

Danțurile jucate până astăzi după masa de cununie¹⁾: arcanul, ciaușul, chindia, giambarale, irmilicul, mușamaua, năframa și zoralia.

§ 43. JOCUL PĂPUȘILOR. — Farsa populară turcescă, cunoscută sub numele de *Karagöz* sau *Caraghioz* (după personajul ei principal, poreclit „Ochiu-Negru“) și care formă una din distracțiunile favorite ale vechii noastre societăți (§ 63), trebuie să se fi bucurat și la noi de o mare răspândire, cum dovedește pe de o parte numele bufonului generalizat în limbă (*caraghioz*), iar pe de altă parte și mai ales Jocul păpușilor la Vicleim, care nu este alt-ceva de cât o adaptare relativ modernă a farsei turcesce la împrejurările locale²⁾.

Relațiunea dintre acest joc profan și datina religioasă a Vicleimului sau a Iroșilor, relațiune devenită intimă și mergând până la o quasi-identificare, se datorește unei simple coincidențe. Această introducere de subiecte profane și triviale în cercul unei reprezentațiuni eminamente religioase este modernă și se explică prin caracte-

¹⁾ Sevastos, *Nunta la Români*, p. 280.

²⁾ Primul text a fost publicat de G. Dem. Teodorescu, *Poesii populare*, p. 120-132; o analiză amănunțită la Olănescu, *Teatrul la Români*, p. 95-101. Alexandri face adesea aluziuni la acest joc în pie-sele sale „Ioan Păpușeriul“ și „Iași în Carnaval“. Despre Vicleimul însuși și originea lui: Dr. M. Gaster, *Literatura populară*, p. 490-496.

rul carnavalului, care tolera orî-ce excentricitate.

O amalgamare de asemenea natură, și care corespunde unei apucături cunoscute a spiritului popular, nu pôte dată la noi de cât de la începutul secolului nostru saă cel mult de la sfîrșitul secolului trecut.

Venetianul Del Chiaro care, pe la 1715, vëduse în Bucuresci (și încă „fără perdea“) o asemenea farsă, pe care o descrie ca „una mascherata troppo scandalosa, poichè rappresenta gli atti della più nefanda e abominevole lascivia“, nu amintesc încă nimic despre raporturile ei cu Vicleimul. Acest dascăl al beizadelelor lui Nicolaï Mavrocordat nu se pôte îndeajuns mira, cum asemenea jucăuși obsceni erau primiți în casele boieresci. El citëză cu acëstă ocasiune cele două personaje ale farsei, cari aă persistat până astăzi: unul care ține în gură un cioc de barză, numit „Clonță“ (ađi „Paiață“), și altul, bătrân și cu barba falsă, numit până astăzi „Unchiașul“¹⁾.

Dintre elementele caracteristice ale Jocului păpușilor, primul care izbesce e cinismul fără sëmën al dialogului, trivialitatea extremă a personajelor :

la întrebați boierii și cocónele,

Cum să jucăm păpușile :

Așa orî așa?

Cu perdea orî fără perdea?

Interesante sînt mai ales particularitățile linguistice ale jocului nostru, cari merită o deosebită atențiune.

¹⁾ Del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia. Venezia, 1718, p. 60.*

Parodiarea limbei neologice către care înclină până și mahalagióicele :

COCÓNA MARIȚA. — Bon sor, Musiũ Paiasă !

PAIAȚA. — Bu jor, Madaramo, bu sor !

COCÓNA MARIȚA. — Mersi de adio, Musiũ Paiasă !

Apoi rostirea particulară a limbei române de către némurile străine reprezentate prin tot atâtea tipuri sociale: Țiganul ursar, Ovreiul margagiũ, Turcul bragagiũ, Muscalul Pazmanski...¹⁾:

ȚIGANUL. — Buna remea, dumnea-hóstră ! Ma cunosceți, boieri și cucóne ?

OVREIUL. — Asa si traesci, cunoscut la iũ cine esti ?

TURCUL. — Daĩ un litra iaurt pa datoria...

MUSCALUL. — Mi ti dam un cinstita înghețata, fasul sleita...

În fine, intercalarea de vorbe și de frase străine :

TURCUL. — Moscov bre, ioc vađut ?

MUSCALUL. — Șto, Asan, iũ glumit, Dar la tine murit ?

Lăsând la o parte alte particularități sociale — ca accentuarea satirică a costumului din trecut (rococo), a destrăbălării clerului (Popa bét), a modei de a se sulemenii (Baba) etc. — ne mărginim numai la cele mai sus relevate spre a stabili pe temeiul lor intima conexiune între Jocul nostru al păpușilor și farsa turcescă Karagöz.

Satirizarea stării sociale revine și în jocul păpușilor din Rusia (numit *vertep*, litt. „hîrtop, peșteră”), care se reprezintă în 3 rînduri: înainte de Crăciun, la Șt. Vasile și la Bobotéză. Biciuirea abuzurilor de tot felul e și aci

¹⁾ În „Ioan Păpușieru” de Alexandri, personajele se numesc : Vasilache țiganul, Jupân Leiba din tîrgul Cucului, Pilaf-Aga (Turcul) și Moscov-Ghiaur (Cazacul).

însoțită de trăsuri cinice, dar particularitățile lingvistice lipsesc aproape cu desăvîrșire. „Ces mystères sont accompagnés de pièces satyriques, dans lesquels la liberté la plus absolue est accordée aux acteurs de bois; ceux-ci ne se font pas faute de blâmer les fonctionnaires, de dire du mal de propriétaires et de plus haut placés du pays, et de raconter toute la chronique scandaleuse des environs. C'est l'usage et personne ne s'offense de cette licence passagère“.¹⁾

Maî mulți călători francezi din secolul nostru, cari vedură representându-se acastă farsă la Constantinopole, ne-au lăsat câte o scurtă descriere despre „Karagöz“ în ale lor Călătorii în Orient²⁾. Dar până în timpul din urmă nu se cunoscea nici-un text autentic. Orientalistul ungur Kúnos a publicat, în original și cu o versiune maghiară, primele 3 variante ale acestor farse³⁾. De atunci s'a produs asupra materiei o mică literatură bibliografică, din care relevăm monografiile importante ale lui Luschan și Jacob⁴⁾.

Farșele, numite Karagöz, sînt numeroase și constituiesc un întreg repertoriu pentru fie-care

¹⁾ Revue des traditions populaires I (1886), p. 84-85: les marionnettes en Russie. Despre marionetele din occident: Magnin, *Histoire des marionnettes*, 2 ed. Paris, 1902.

²⁾ Gérard de Narval, *Voyage en Orient*, 3 ed. Paris, 1851 (vol. II, p. 198-212); Théophile Gautier, *Constantinople*. Paris, 1853 (cap. XII); Parmentier, *Voyage dans la Turquie d'Europe*. Paris, 1890 (p. 166-169).

³⁾ I. Kúnos, *Harom Karagöz-játék* (Treî farse Karagöz). Budapest, 1886. Aceste farse se intitulază: „Jocul de baie (*Hammam oyunu*), „Lupta de întrecere a cântăreților“ (*Uruşma oyunu*) și „Caraghioz ca logofet“ (*Karagözün yazığı*). Ele au fost în parte traduse și în nemțese de culegător în „Ungarische Revue“ din 1887 (p. 425-435: Über türkische Schattenspiele) și în „Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn“ din 1892 (p. 148-158: Türkisches Puppentheater).

⁴⁾ Fr. v. Luschan, *Das türkische Schattenspiel* în „Internationales Archiv für Ethnographie“ din 1889. Dr. Georg Jacob, *Karagöz-Komödien*, 8 Hefte. Berlin, 1899 și *Das türkische Schattentheater*. Berlin, 1900 (ultima publicațiune conținând bibliografia materiei).

din cele 30 de nopți ale Ramazanului. Variantele culese și publicate până astăzi de Kúnos, Luschan și Jacob au scos la ivélă numai o parte din bogăția acestui teatru popular. Materialul cunoscut până astăzi e de ajuns însă spre a ne familiariza cu acest gen al folklorului oriental.

Originalar probabil din China și transmis Turcilor prin mijlocirea Perșilor, Jocul păpușilor a devenit la dînșii una din distracțiunile cele mai populare în timpul carnavalului de Ramazan. Preparativele pentru un asemenea spectacol primitiv se reduc la următoarele: într'un colț de odaie, un covor alb figurază scena, separată de public prin o perdea albă transparentă. Sub covor se află o scândură cu candelă de luminat păpușile, ale căror umbre se resfrîng pe perdea. Ca și chivotul nostru de Vicleim, cușca acestor păpuși e felurit împodobită.

Cele 2 personaje principale ale farsei sînt: Karagöz și Hagi-Aivat (Hageivat), corespundînd întocmai, ca sens și ca funcțiune, Paiatei și Unchiașului din Jocul păpușilor. Pe cînd Hagi-Aivat comentază aparițiunea păpușilor cu vorbe alese, într'un stil literar, Karagöz îl întrerupe din cînd în cînd și face publicul să rîdă prin triviale glume și jocuri de cuvinte ¹⁾. Hagi-Aivat, isteț și naiv în același timp, un fel de Pepele, e pururea batjocorit de protivnicul seü Karagöz, prost dar fudul, imaginea fidelă a Osmanliului neaoș și grosolan, în opozițiune cu Turcul efendi care și-a asimilat cultura europeană. Acest contrast social se reflectă, sub raportul lingvistic, în cele două forme

¹⁾ Iată un exemplu: Karaghioz are nevoie de bani, îi cere altuia, scusându-se că medicul l'a oprit să-i pörte cu sine, ca nu cumva să capete „gälbinare“. Cf. Pann: Cînd nu-ți sună 'n buzunare, pätimesci de gälbinare [galbeni n'are].

paralele ale limbei turcesci: pe când Hagi-Aivat, ca om instruit și umblat prin țări străine, se exprimă în turca literară (*efendi*), cea împregnată de neologisme arabe și persiane (o formă savantă către care înclină și femeia turcă), Karagöz se servă numai de turcă vulgară (*osmanli*) și, ignorant ca Turcul de baștină, răstălmăcesce neologismele adversarului său cu ironia proprie a omului din popor¹⁾.

Intr'o variantă analizată de Jacob (II, 23—26) se parodiază costumele și apucăturile occidentale, mai ales ale Francezilor. Acolo întâlnim personaje ca „Fransoa, Madmoazel Mari, Madmoazel Jan“ etc. Salutarea sună (ca și în jocul nostru): Bonjur, Musio!

Tipurile cari revin în această farsă, se prezintă fie-care cu individualitatea lor caracteristică: nobilul efendi, polițaiul coruptibil, turcul tembel, o hanimă etc.; apoi figuri împrumutate din cercul cafenelelor și al băilor; în fine reprezentarea diferitelor naționalități din capitala Imperiului: Armeni, Arnăuți, Greci, Ovrei spanioli... În acest mod, figurile farselor constituiesc un mosaic din cele mai variate și Luschan a numărat până la 50 tipurile ce formează inventarul unui Karagöz.

O mină nesecată de umor oferă modul cu care aceste nenumărate străine de Turci rostesc osmanlia și acele rostiri particulare sînt interesante pentru studiul dialectelor turcesci. Ast-fel:

Arabul *Hagi Kandil* („Hagi Candelă“) introduce sunetele guturale și finețele consonantismului său; sonurile străine le înlocuiesc cu ale

¹⁾ Sub raportul fizic, Caraghioz e chel ca și eroul analog din jocul persan: *Keleş pehlivan*, Vitezul chel.

sale: neposedând b și ĉ, le rostesc ca p și ș, y (î) devine i, iar ö și ü se resolvă în o și u.

Grecul *Nikolaki* înlocuesce cu sibilante palatalele ce-l lipsesc și rostesc: z, ț și s pentru ğ, ĉ și ș.

Ovreiul spaniol, *Meșterul Zakaria*, accentuează sfârșitul propozițiunii. Tot așa Arnăutul *Bairam* și Arménul *Hagi Serkiz* (Hagi Serghie)...

Intr'o variantă publicată de Kúnos se reflectă, în dialogul dintre Hagi-Aivat și Karagöz, această babilonie lingvistică:

HAGEIVAT. — Sciî grecesce, Domnule?

KARAGHIOZ. — Da.

HAGEIVAT. — *Elado! Elado!*

KARAGHIOZ. — Sciî bulgăresce, Domnule?

HAGEIVAT. — *Pedi suda!*

KARAGHIOZ. — Sciî ovreesce, Domnule?

HAGEIVAT. — *Venaki!*

Tot astfel, în Jocul păpușilor, Turcul și Muscalul recurg la formele familiare limbilor ce grăesc :

TURCUL BRAGAGIŪ (vădând pe olténul iaurgiŭ): Sabalae-rosîn ciapkîn arza la olu cu varza.

PAZMANSKY MUSCALUL. — Zdrasti, bolgogras Marița, care a ținut ulița, starski pazarova?

TURCUL. — Ne akit saer, bre! Saban saer okut.

Cum se vede din cele spuse, elementul lingvistic (neologisme, etimologii populare, jocuri de cuvinte, vorbe și frase străine) jăcă un rol însemnat în aceste producțiuni ale unui teatru primitiv.

Și la noi, înainte, Jocul păpușilor era cunoscut sub numele de *Karaghioz-perdê* sau specta-

colul lui Caraghioz¹⁾ și până adî, în Dobrogea, păpușile se jocă numai de țiganî (ca odinioară în Turcia) și ele reprezintă Turci și cadîne²⁾. Caracterul de relațiune intimă între ambele aceste producțiuni, între farsa turcescă și jocul românesc, se află indicat în piesa lui Alexandri „Iași în carnaval“ (Act. III, sc. 3 și 8):

LEONIL. — Irod! Irod!

ALECU. — Păpușile românesce... tot să stai să le privești!

TURCUL. — (lui Alecu) Hei, *banabak!* nu-î jucam la mine *Karaghioz*?

ALECU. — Ba jucam, efendi...

ALECU. — Păpuși! păpuși!

LEONIL. — Irođi! Irođi!

TURCUL. — Ei *banabak*... haide joca la mine *Karaghioz*.

(Păpușerii așază cușca pe două scaune în fața publicului; Alecu se pune în dos; măscile s'adună împrejur...)

TURCUL. — Ei! gata, captan?

ALECU. — Gata, *efendi*...

ALECU. — Măi, copii, cum vreți să spun: de-a dreptul? ori pe de lături?

TOȚI. — De-a dreptul! de-a dreptul!

ALECU. — Bine, fie și de-a dreptul. Tăceți chitic de acu (el scote o păpușă mică și o închină publicului prin cușcă).

Dar nimic nu dovedește mai mult răspândirea cea mare a farsei turcesce la noi în țară ca generalizarea în românesce a numelui ce poartă bufonul, primul personaj al piesei: *Karagöz*, rostit popular *Karaghioz*. În limba noastră, *caraghioz* e termenul cel mai familiar din bogata sinonimică turcescă a bufonului: cabaz, ghiduș, măscăriciū, mucalit și soitariū.

¹⁾ Olănescu, p. 102.

²⁾ Burada, *O călătorie în Dobrogea*, p. 18.

Cantemir îl cunósce încă ca nume propriu (Istoria ierogl. 407): Mascara cu ochi negri — *Caraghioz*, păpușă de mascara vestită.

Dar în limba modernă s'a șters orî-ce urmă de provenința dramatică a vorbei, care astăzi înseamnă (ca subst.) bufon în genere și (ca adj.) comic, burlesc. E un rest interesant din sfera spectacolelor populare, cărora se datorește perpetuarea în limbă a termenilor sinonimi: cabaz, măscăriciu și mucalit (§ 28). Nicî-unul însă n'a avut un trecut mai bogat în succese teatrale ca „caraghioz“, care, după ce a desfătat două secole înalta noastră societate, pe Vodă și pe boieri, a încercat apoi o curioasă transformare și, sub acest nou aspect, continuă încă a distrage clasele populare :

Cușca de hârtie ce noi o purtăm,
Strigând la păpușe cu glas sunător,
Este chiar teatrul micului popor,
Și cu-a noastre glume noi îl desfătăm.

§ 43^a. DULAPUL ȘI GIAMALA. — Pe când Jocul păpușilor era o petrecere de Crăciun, la Pasce era o altă distracțiune: *dulapul* (numit în Moldova „scrînciob“), care astăzi e rezervat mai ales tinerilor și copiilor din clasele de jos ale populațiunii, dar avea înainte la noi un caracter mai serios. În secolul trecut, după mărturia lui Sulzer (III, 399), persoane în vîrstă și chiar nobile de ambe sexe nu se rușinau să se așeze pe acest lăgăn și să fie învîrtite în public. Pe de altă parte, stăpînirea însăși autoriza asemenea spectacole „pentru mîngăierea și privela norodului“ (document din 1790).

Dulapul de Pasce este o imitațiune după „Bairam sallyngak“ (scrînciob de Bairam) ce se ridică

în curtea giamiei, unde mulțimea se dă în dulap, plătind câte un bănuț saū doī celui ce l'a durat. Ce rol important jōcă acēstă distracțiune printre clasele populare în Turcia, dovedesce împrejurarea că una din farsele ce constituiesc repertoriul lui Karagöz pōrtă titlul de „Dulapul lui Caraghioz“. Asemenea petrecerī se fac la Turcī nu numai în curțile giamiilor, ci și în stradele mari ale Capitalei; ele sīnt menționate de unul din cei mai vechi călători în Orient¹⁾.

Obiceiul a persistat la noi până astăzi, dar cercul sēu se restringe din an în an, până ce, ca multe alte datinī din vechime, va fi răpit de curentul civilizațiunii.

O mască colosală ce se arăta pe ulițe și prin bilciuri la vremea Moșilor, purta numele de *Giamala* și venia de-a dreptul de la Turcī, la carī un joc de străvestire pōrtă un nume identic: *Giamala* era spaima copiilor și paiata publicului. Ea fu introdusă în timpul lui Caragea-Vodă, de unde și numele „*giamala* lui Caragea“.

Iată cum o descrie d. Olănescu (p. 130): O namilă de păpușă cu un cap cât o baniță, are 2 obraze de giam ori de oglindă; trupul i-e făcut din cercuri de butie lipite cu hârtie, cu pânză roșie, cu tot felul de lolōțe de cârpe, de panglici și de păr de cal; pōrtă cămașă cu alțițe, fotă, șorț, bete cusute cu fluturi și cu arniciū roșu, iar în cele 4 mâini — câte 2 de fiecare obraz — ține un baston și un mânunchiū

¹⁾ Du Loir, *Voyage* (Paris, 1654), p. 194: Dans les grandes rues il y a des machines rondes [adică *dolab*], comme une meule de moulins sur lesquelles ils mettent des enfants pour tourner, les jeunes garçons se brandillent à des cordes qui sont attachées à d'autres plus petites roues qui tournent pareillement. On y dresse aussi des jeux d'escarpolettes ornez de festons de verdure; et chacun, pour un aspre ou deux, peut prendre ces divertissements...

de florî. Giamala, purtată de omul ascuns înăuntrul ei, se mișcă, saltă, jăcă, vorbește, își plăcă mutra d'asupra privitorilor, atingându-i cu bățul ori cu florile, cântă de lume, spune păcăleli ori după felul și chipul fiecăruia îl ia peste picior.

§ 44. ÎNJURĂTURÎ. — Modul de a înjura al popórelor nu e lipsit de importanță etnologică, de órece adesea în acele expansiuni prea libere se manifestă temperamentul particular, pornirile caracteristice ale omului din popor.

La noi, ca la Ungurî și la popórele balcanice, nimic n'a fost cruțat de profanare: chiar vorbele cele mai sfinte se asociază, în gura Românilui, cu expresiunile cele mai triviale și mai obscene. Crucea, Legea, Dumnezeu, Hristos, Maica Domnului, sfinții etc., nimic nu scapă de batjocură și de hulă ¹⁾.

Acéstă ciudată particularitate o constată deja la 1646 pentru Moldova călugărul minorit Bandinus ²⁾, iar Sulzer o relevă pentru Muntenia, observând cu óre-care exagerațiune (II, 356): „In privința înjurăturilor, Munteniî întrec pe toate nemurile de sub sóre, afară de Italiani. Vorbele murdare sînt deopotrivă familiare celui mai mic băiat de țaran ca primului boier și chiar cocónei sale, și precum e obiceiul și aiurea la ómeniî fără educațiune, chiar în societate cu damele dînșii 'și exerséză spiritul cu jocurile de cuvinte cele mai necuviincióse, făcînd să alterneze mur-

¹⁾ Șăineanu, *Semasiologia limbii române*, p. 112—124.

²⁾ Bandinus, *Codex* (ed. V. A. Urechiă), p. 329: *Scortationis et fornicationis turpi ac impudica voce alios, etiam bestias, increpare convitiari, quod leges, parentes etc. Valachis, Ungaris et Saxonibus familiare est... Raro per sanctam Trinitatem aut Deum jurant, sed vel per sanctam Crucem, Deiparam et Sanctos, vel per fortunam bonam, per lac maternum, per barbam, per candelam accensam, per sanctam Venerem etc.*

dăriile cele mai mari cu înjurăturile cele mai triviale... Spre a înjura mai energic și cu unele adaose, se servesc de verbul latin favorit... care se conjugă după III și sună aprópe ca italianesce. Cu această vorbă obscenă nu se cruță nimic din ceea ce înjuratul ține de bun și venerabil în sine: crucea lui, pomana lui, legea lui, sufletul lui, mama lui... Și pentru ca această nostimă vorbă să nu facă prea puțin efect, nu lipsesc a o repeta la sfîrșitul înjurăturii și rostesc această repetiție cu o voce trăgănată și fină de falset...“

Pornirea la înjurătură obscene și execrabile e comună întregului Orient și ea pare a veni de la Turci, la cari surugii sînt deprinși a adresa și vitelor aceléși obscenități, ca și la noi¹⁾.

Cea mai comună dintr'insele, înjurătura turcescă prin excelență, este *sictir* („hai sictir! a da cu sictir“), care, pierdîndu-și trivialitatea primitivă, a ajuns să fie rostită în împrejurările cele mai neînsemnate, ca maghiarul „bassama“ (baszoma) și înjurătura corespunzătoare românească²⁾.

Formula completă, care revine adesea când e vorba de Turci, sună *anasyni sictim!* (corespun-

¹⁾ Boué II, 146: Il paraît que les peuples chrétiens ont adopté cet usage (de jurer) des Turcs. En Serbie, on n'épargne, pas plus que les Hongrois, la croix, les saints, Jésus-Christ et Dieu même. Les conducteurs de chevaux (en Turquie) sont même tellement habitués aux jurements obscènes, qu'ils ne disent pas un mot à leurs bêtes sans l'accompagner d'un bon *avradini siktim*, s'ils sont Turcs, ou d'un *iebenti mati*, s'ils sont Slaves. Les autres jurements usuels des Turcs sont surtout *pezeveng*, *ghiaour*, *domouz*...

²⁾ d'Ohsson IV, 372: Le jurement national *anasyni siktim* est si commun qu'on le prononce presque à tout moment, même pour les choses les plus indifférentes: il est dans la bouche des enfants de l'âge le plus tendre, et même dans celle de beaucoup de femmes, le plus souvent néanmoins comme un mot de gentillesse.

đënd rus. „ibi tfoi matr!“) litt. mama lui...!, saũ *avradini sictim!* cu același sens¹⁾.

Iată câteva exemple:

Dionisie, 222: Turciĩ, dacã au vęđut cã le mãnãncã copiii și fetele Calmuciĩ, i-aũ cuprins mirare de aũ fost đicęnd *anasini-sictim!* ce legheóne de ómeni aũ adus ghiaur muscal sã ne mãnãnce copiii! Hristache(1818): De nimenĩ nu vrea sã scie, De *avrad* și de *anasina*... Aricescu I, 42: Turciĩ nu-l ajunserã sã-l taie și clãtinaũ din cap đicęnd: *avradini sictin!* cu puscile. Delavrancea, Sultãnica, 205: ieniceriĩ prind pe Miu de ciafã: bre, ghiaur, *anasina sictir!*

Teodorescu, 121 (Jocul pãpușilor): [Bragagiul] Bre, *avradini sictir*, ghiaur! 129: [Muscalul vede pe Turc] Tureski... ibi tfoi...! [Turcul] *Anasini sictim*, ghiaur!...

În balada „Îlinceuța Sandului“ (Teodorescu, 648):

Unde Turciĩ mĩ-o vedea,
Înimióra le venia,
La obraz se 'nveselia
Și din gurã suduia:
— *Anasini*, Îlincea,
Mult ne-ai secat inima!

Alte înjurãturi sînt: (bãrbãtescĩ) codoș, pezevenghiũ, pușchiũ; (femeiescĩ): codoșcã, magmuzã, paciaurã... În privința poreclelor: § 106.

¹⁾ Cf. *anasyny*, mater ejus (d. ana „mamã“) și *avradyny*, femina ejus (d. 'avrad „tîrîfã“: ar. avret „parties secrètes du corps“).